

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

магістра

на тему: **«ПРОФІЛАКТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА
З ДІТЬМИ ГРУПИ РИЗИКУ»**

Виконала студентка 2 курсу

групи 8.2318-сп-1з

спеціальності 231 – соціальна робота:

соціальна педагогіка

Богдан Тетяна Анатоліївна

Керівник: кандидат педагогічних наук,

доцент кафедри соціології, психології

та гуманітарних дисциплін

Криворізького факультету Потопа К. Л.

Науковий консультант: кандидат педагогічних

наук, доцент Пономаренко О. В.

Рецензент: _____

_____

Запорізький національний університет

(повне найменування вищого навчального закладу)

Факультет соціальної педагогіки та психології

Кафедра соціальної педагогіки

Рівень вищої освіти магістерський

Спеціальність 231 – соціальна робота

(шифр і назва)

Освітня програма соціальна педагогіка

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

«_____» _____ 20__ року

ЗАВДАННЯ НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТОВІ (СТУДЕНТЦІ)

Богдан Тетяні Анатоліївни

(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема роботи Профілактична діяльність соціального педагога з дітьми групи ризику

керівник роботи Потопа Катерина Леонідівна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціології, психології та гуманітарних дисциплін

(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом ЗНУ від «_____» _____ 20__ року № _____

2. Строк подання студентом роботи _____

3. Вихідні дані до роботи матеріали соціально-педагогічної практики

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) з'ясувати сутність і зміст поняття «діти групи ризику», розглянути фактори ризику даного явища; провести теоретичний аналіз та визначити принципи профілактичної діяльності соціального педагога з дітьми групи ризику; обґрунтувати й експериментально перевірити напрями та зміст профілактичної діяльності соціального педагога з дітьми групи ризику; теоретично обґрунтувати систему профілактичної діяльності соціального педагога з дітьми групи ризику; розробити методичні рекомендації щодо роботи з дітьми групи ризику.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень) таблиця «Зміст профілактичної програми для роботи з дітьми групи ризику»; таблиці, графіки, діаграми за результатами проведеного емпіричного дослідження.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Вступ	Пономаренко О. В.	18.10.2019	25.10.2019
Розділ 1	Пономаренко О. В.	25.10.2019	08.11.2019
Розділ 2	Пономаренко О. В.	08.11.2019	22.11.2019
Висновки	Пономаренко О. В.	22.11.2019	29.11.2019
Додатки	Пономаренко О. В.	29.11.2019	13.12.2019

7. Дата видачі завдання _____ 18.10.2019 р. _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1.	Збір та систематизація матеріалу	Жовтень	Виконано
2.	Написання вступу	Жовтень	Виконано
3.	Написання першого розділу	Жовтень-листопад	Виконано
4.	Написання другого розділу	Листопад	Виконано
5.	Написання висновків	Листопад	Виконано
6.	Оформлення списку літературних джерел	Листопад-грудень	Виконано
7.	Оформлення додатків	Листопад-грудень	Виконано
8.	Оформлення роботи, рецензування	Грудень	Виконано
9.	Захист	Грудень	

Студент _____ Богдан Т. А.
(підпис) (прізвище та ініціали)

Керівник роботи _____ Потопа К. Л.
(підпис) (прізвище та ініціали)

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота: 99 с., 4 таблиці, 3 рисунки, 113 джерел, 7 додатків.

Об'єкт дослідження – діти групи ризику.

Предмет дослідження – система профілактичної роботи соціального педагога з дітьми групи ризику.

Мета дослідження – визначити ключові напрями організації та змісту ефективної системи профілактичної діяльності соціального педагога з дітьми групи ризику.

Гіпотеза дослідження полягає в припущенні, що процес профілактичної діяльності соціального педагога з дітьми групи ризику буде ефективним за умови його організації як соціально-педагогічної системи, в якій передбачено забезпечення спрямованості зусиль на розвиток когнітивної сфери дитини, активне засвоєння навичок і досвіду конструктивної соціальної взаємодії, подолання негативних поведінкових проявів, зокрема, залежної поведінки.

Методи дослідження: теоретичний аналіз джерел, спостереження, експертні оцінки, тестування, інтерпретація, узагальнення.

Теоретичне значення роботи полягає у тому, що нами було здійснено спробу обґрунтування дієвої системи профілактичної діяльності соціального педагога з дітьми групи ризику.

Практичне значення роботи полягає у розробці та впровадженні методичних рекомендацій щодо профілактичної роботи з дітьми групи ризику для класних керівників, учителів, соціальних педагогів.

Галузь використання: загальноосвітні навчальні заклади, школи-інтернати, навчально-виховні заклади для дітей та молоді, притулки, центри соціальної реабілітації неповнолітніх.

ДИТИНСТВО, ДІТИ ГРУПИ РИЗИКУ, ФАКТОРИ РИЗИКУ, ДИСФУНКЦІОНАЛЬНА СІМ'Я, СОЦІАЛЬНА НОРМА, ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА, ПРОФІЛАКТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

SUMMARY

Bohdan T.A. Preventive work of social educator with at risk children.

Qualification work consists of introduction, 2 sections, conclusions, a list of references (113 sources), 7 appendices on 51 pages. The volume of qualification work is 161 pages including 99 pages of the text. There are 4 tables and 3 figures.

The qualification work reveals the essential social and pedagogical characteristics of at-risk children, which should be taken into account when conducting social and pedagogical support of this category of pupils. It also includes a technology of preventive activities for at risk children aimed at work with the cognitive sphere of the child, developing his or her communication skills and social competence, working with maladaptive behavioral manifestations.

Object of study is children at risk.

The subject of study is the system of prevention work of a social teacher with children at risk.

The purpose of the study is to identify key areas of organization and content of an effective system of preventive activity of social educator with at risk children.

Tasks of the qualification work:

1. To explain the essence and content of the concept of «children at risk», to consider the risk factors of this phenomenon.
2. To conduct theoretical analysis and identify principles of preventive activity of a social educator with at risk children.
3. To substantiate and experimentally check the directions and content of preventive activities of a social educator with at risk children.
4. To substantiate theoretically the system of preventive activity of a social teacher with children at risk.
5. To develop methodical guidelines as for working with at risk children.

In part 1 «Theoretical and methodological foundations of preventive activity of a social educator with children at risk» such issues as childhood were outlined, its importance in the life of man and society, elaborated the legal framework for childhood ensuring, revealed the essence of the concept of «children at risk»,

described the reasons of the development of deviations in the behavior of at risk children and the historical context of the problem of preventive activity with at risk children was given.

In part 2 «Empirical study of the system of preventive activity of a social teacher with children at risk» the an empirical study was organized, the diagnosis of social and psychological peculiarities of children at risk was done, the technology and content of preventive activity with children at risk was presented and provided recommendations as for organization and implementation of preventive activities with at risk children concerning behavioral abnormalities.

Basing on our findings in the study, we can affirm that the hypothesis that we formulated at the beginning of our work and was based on the assumption that the process of preventive activity of a social teacher with at risk children will be effective on condition that it's organized as a social and pedagogical system where the social teacher's focus on the development of the child's cognitive sphere, including self-knowledge, self-awareness, personality social competence functions, healthy way of life are provided; promoting children's at risk active learning of skills and experience of constructive social interaction; provision of socio-pedagogical prevention of negative manifestations, including dependent behavior, of children at risk has been confirmed.

Key words: childhood, children at risk, risk factors, dysfunctional family, social norm, deviant behavior, preventive activity.

ЗМІСТ

ВСТУП	8
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОФІЛАКТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА З ДІТЬМИ ГРУПИ РИЗИКУ	13
1.1. Дитинство, його значення у житті людини та суспільства.....	13
1.2. Нормативно-правове забезпечення дитинства.....	16
1.3. Сутність поняття «діти групи ризику»	22
1.4. Причини розвитку відхилень у поведінці дітей групи ризику.....	34
1.5. Історичний контекст проблеми профілактичної діяльності з дітьми групи ризик у	45
Висновки до першого розділу.....	54
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМИ ПРОФІЛАКТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА З ДІТЬМИ ГРУПИ РИЗИКУ	56
2.1. Організація емпіричного дослідження. Діагностика соціально- психологічних особливостей дітей, включених до групи ризику	56
2.2 Технологія та зміст профілактичної діяльності з дітьми групи ризику	71
2.3 Рекомендації щодо організації та реалізації профілактичної діяльності з дітьми групи ризику щодо відхилень у поведінці	81
Висновки до другого розділу	95
ВИСНОВКИ.....	97
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	100
ДОДАТКИ.....	110

ВСТУП

Сучасна кризова ситуація, яка охопила усю світову спільноту, характеризується такими загальними для різних країн рисами як посилення соціальної відчуженості серед дітей та молоді, що призвело до розповсюдження саморуйнівної поведінки у дитячому середовищі, збільшення проявів тютюнопаління, наркоманії, алкоголізму, ігроманії, проституції, злочинності та інших негативних явищ. Все більш відчутним стає руйнування інституту сім'ї. Наразі сім'я не в змозі проявляти достатню турботу про своїх дітей, не виконує базових функцій, пов'язаних з належним рівнем турботи та піклування про них, нерідко сама створює умови, які є небезпечними для життя та розвитку дитини.

На жаль, негативне явище стрімкого зростання дитячого неблагополуччя у сучасній українській державі стимулюється, в першу чергу, проблемами та протиріччями у соціальній політиці країни, що призводять до розмивання кордонів відповідальності між сім'єю та суспільством у питанні виховання та забезпечення повноцінного становлення дітей. Це звужує та мінімізує можливості соціального виховання, провокуючи збільшення числа дітей «групи ризику».

В даний час поняття «діти групи ризику» є досить розповсюдженим та часто вживається у педагогіці та психології. Діти групи ризику – це категорія дітей, яка в силу певних обставин свого життя більше, ніж інші категорії, схильна до негативних впливів з боку суспільства, особливо його асоціальних елементів.

Перебування у дисфункціональній сім'ї – головна причина потрапляння дитини до групи ризику. Це причина її дисгармонійного розвитку, що проявляється у недостатньому рівні сформованості загальнолюдських цінностей, викривлених уявленнях про норми моралі та, як наслідок, негативних поведінкових проявах, асоціальному способі життя.

Слід зауважити, що у роботі з дитиною групи ризику для соціального педагога актуальним є не лише знання загальних підходів та закономірностей, а

можливість виявлення системоутворюючих чинників ризику конкретної дитини у контексті всієї життєвої ситуації, аналіз причин її неблагополуччя та вибудовування на цій основі профілактичної діяльності з нею.

Для виведення дітей з групи ризику та їх повернення до нормативної лінії розвитку необхідно створити систему ефективної профілактичної діяльності з дисфункціональними сім'ями та дітьми, що в них виховуються.

У зв'язку з цим першочерговим завданням на сьогодні стає оптимізація процесу соціалізації дітей, їх адаптація до різноманітних соціальних інститутів: освітніх, вихованих, розвиваючих. У всьому світі професіонали, які займаються проблемами навчання та виховання дітей, спрямовують свої зусилля на пошук ефективних шляхів та способів розвитку дитини – у майбутньому повноцінного, відповідального та самостійного члена суспільства. При значних розбіжностях у філософських підходах та теоретичних позиціях вчених різних країн сутність об'єкту, на який впливають педагоги, психологи, соціальні працівники, соціальні педагоги, батьки, одна – соціалізація людини. Важливо знайти механізми та окреслити способи впливу на цей процес, виявити умови, що забезпечують успішне входження дитини в життя суспільства, вибудувати систему якісної профілактичної діяльності соціального педагога. Тому ми вважаємо, що однією з нагальних проблем теорії та практики навчання й виховання є розроблення ефективної профілактичної діяльності, яка буде спрямована на усунення негативних соціальних впливів, відхилень у поведінці дітей та формування позитивної мотивації, спрямованості дітей, становлення їх морально-етичної культури. Особливого значення набуває визначення умов розвитку здатності дитини до оцінки власних потреб і засобів їх задоволення, формування вмінь самоконтролю, готовності самостійно знаходити конструктивний вихід у ситуаціях конфліктної боротьби мотивів, вироблення імунітету проти деструктивних впливів соціального оточення.

Впродовж останніх років в Україні збільшується кількість дітей групи ризику, що актуалізує проблему пошуків ефективних шляхів профілактичної діяльності.

Термін «діти групи ризику» все частіше використовується вітчизняними і зарубіжними вченими (А. Капська, В. Колісніченко, Дж. Колмен, Л. Олифіренко, С. Харченко та ін.), які розглядають два аспекти ризику: по-перше, це – ризик для суспільства, бо поведінка таких дітей зазвичай суперечить загальним нормам і правилам, по-друге, ризик для самих дітей (загроза їх здоров'ю, повноцінному розвитку і навіть життю) [43,77].

Наукові дослідження і практика свідчать, що переважна більшість підлітків та молодих людей, які вчинили правопорушення чи злочин, в дитячому віці належали до так званої «групи ризику». Недостатня наукова розробленість проблеми профілактичної діяльності з дітьми групи ризику, необхідність її глибокого й послідовного вирішення на рівні соціально-педагогічної теорії та практики зумовили вибір теми нашого дослідження.

Отже, очевидною є актуальність і доцільність розробки обраної нами теми кваліфікаційної роботи **«Профілактична діяльність соціального педагога з дітьми групи ризику»**.

Об'єкт дослідження – діти групи ризику.

Предмет дослідження – система профілактичної роботи соціального педагога з дітьми групи ризику.

Мета дослідження – визначити ключові напрями організації та змісту ефективної системи профілактичної діяльності соціального педагога з дітьми групи ризику.

Гіпотеза дослідження полягає в припущенні, що процес профілактичної діяльності соціального педагога з дітьми групи ризику буде ефективним за умови його організації як соціально-педагогічної системи, в якій передбачено забезпечення спрямованості зусиль фахівця на розвиток когнітивної сфери дитини, що включає самопізнання, знання про сутність, функції соціальної компетентності особистості, здоровий спосіб життя; сприяння активному засвоєнню дітьми групи ризику навичок і досвіду конструктивної соціальної взаємодії; забезпечення соціально-педагогічної профілактики негативних проявів, зокрема залежної поведінки, дітей групи ризику.

Відповідно до мети та гіпотези роботи нами було визначено такі **завдання:**

1. З'ясувати сутність і зміст поняття «діти групи ризику», розглянути фактори ризику даного явища.

2. Провести теоретичний аналіз та визначити принципи профілактичної діяльності соціального педагога з дітьми групи ризику.

3. Обґрунтувати й експериментально перевірити напрями та зміст профілактичної діяльності соціального педагога з дітьми групи ризику.

4. Теоретично обґрунтувати систему профілактичної діяльності соціального педагога з дітьми групи ризику.

5. Розробити методичні рекомендації щодо роботи з дітьми групи ризику.

Для розв'язання поставлених у роботі завдань нами було застосовано комплекс взаємопов'язаних **методів дослідження:**

теоретичні: аналіз вітчизняної та зарубіжної філософської, медичної, юридичної, психологічної, соціально-педагогічної літератури для з'ясування стану розробленості проблеми; абстрагування й конкретизація для визначення поняття профілактичної діяльності з учнями групи ризику; синтез, систематизація, порівняння, узагальнення, моделювання й проектування для вивчення сутності й змісту поняття «діти групи ризику», розробки системи профілактичної діяльності з дітьми групи ризику;

емпіричні: педагогічний експеримент з метою перевірки висунутої гіпотези; методи діагностики, спостереження, анкетування, бесіда, вивчення документації для моніторингу процесу й результатів експериментальної діяльності;

статистичні (кількісна та якісна обробка даних за допомогою методів математичної статистики) для підтвердження отриманих результатів дослідження, а саме для опрацювання емпіричних даних, виявлення кількісних залежностей між досліджуваними явищами.

Теоретичне значення роботи полягає у тому, що нами було здійснено спробу обґрунтування дієвої системи профілактичної діяльності соціального педагога з дітьми групи ризику.

Практичне значення роботи полягає у розробці та впровадженні методичних рекомендацій щодо профілактичної роботи з дітьми групи ризику для класних керівників, учителів, соціальних педагогів.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОФІЛАКТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА З ДІТЬМИ ГРУПИ РИЗИКУ

1.1. Дитинство, його значення у житті людини та суспільства

Кожна епоха і кожна цивілізація по-своєму розуміє сутність і межі дитинства. Дитинство – всім добре відоме, але (як це не дивно звучить) малозрозуміле явище. Термін «дитинство» використовується багатопланово та багатозначно.

Дитинство за міжнародними нормами, закріпленими у Конвенції ООН про права дитини, охоплює період життя від народження до молодшого юнацького віку (18 років).

За віковою періодизацією, загально визнаною у педагогіці, дитинством вважається період до 11 років, який охоплює дитинство – до 1 року, раннє дитинство – до 3 років, дошкільний вік – до 7 років, молодший шкільний вік – до 10-11 років.

Спеціального визначення дитинства у філософських, педагогічних, соціологічних словниках немає. Психологічний словник подає визначення дитинства як терміна, який позначає: 1) початкові періоди онтогенезу (від народження до підліткового віку); 2) соціокультурний феномен, що має свою історію розвитку, конкретний історичний характер. На характер і зміст дитинства впливають конкретні соціально-економічні та етнокультурні особливості суспільства.

Педагог, психолог Д. І. Фельдштейн у книзі «Соціальний розвиток у просторі – часі Дитинства» зазначає, що узагальнене поняття – дитинство – найчастіше вживається у соціально-практичному, соціально-організаційному контексті. До того ж автор підкреслює, що не існує наукового визначення дитинства (як функціонального, так і змістового) як особливого стану, що являє

собою складову частину загальної системи суспільства, не розкрито субстанціальну сутність дитинства. Не визначена загальна система координат для виявлення головного змісту тих процесів, які здійснюються – фізичного та психічного становлення, входження у соціум, освоєння соціальних норм, ролей, позицій, набуття дитиною (у межах дитинства) ціннісних орієнтацій та соціальних настанов, при активному розвитку самосвідомості, творчої самореалізації, безперервному особистісному виборі під час становлення та розкриття власного індивідуального життєвого шляху. У розвитку суспільства і людини все більш гостро окреслюється завдання більш ґрунтовного пізнання дитинства, його окремих особливостей, індивідуальних та загальних аспектів поведінки [106].

За словами Д. І. Фельдштейна, головним стає розкриття закономірностей, характеру, змісту та структури самого процесу розвитку дитини в дитинстві та дитинства в суспільстві, виявлення прихованих можливостей цього розвитку в саморозвитку зростаючих індивідів, можливостей такого саморозвитку на кожному етапі дитинства та становлення його руху до Світу Дорослих [106].

За словником Г. М. Коджаспірової та О. Ю. Коджаспірова, дитинство – це етап розвитку людини, який передуює дорослості та характеризується інтенсивним ростом організму й формуванням вищих психічних функцій.

За визначенням психолога Л. Ф. Обухової, дитинство – це період посиленого розвитку, змін і навчання. Це період парадоксів та протиріч, без яких неможливо уявити процес розвитку.

За А. С. Белкіним, поняття «дитинство» має ціннісний характер, дитина розглядається не лише як член суспільства, а й як самостійна цінність. Ціннісне ставлення передбачає не тільки індивідуальний, але й особистісний підхід, який поєднує в собі критерії оцінки діяльності дорослих стосовно забезпечення цих підходів. Тобто, дитинство – це цілісна керована система, яка передбачає взаємодію соціально-психологічних та педагогічних факторів розвитку, виховання дитини на основі ціннісно-особистісного підходу.

Таким чином, визначення поняття «дитинство» намагались дати багато науковців на різних часів, але єдиної загально визнаної думки немає. Спеціального визначення дитинства немає у філософських, педагогічних, соціологічних словниках, найчастіше поняття «дитинство» вживається у соціально-практичному, соціально-організаційному аспектах.

На наш погляд, найбільш повним і точним є визначення Г. М. Коджаспірової та О. Ю. Коджаспірова, «дитинство» – це етап розвитку людини, який передуює дорослості та характеризується інтенсивним ростом організму й формуванням вищих психічних функцій [52].

Дитинство – найважливіший період людського життя, не підготовка до майбутнього життя, а справжнє, яскраве, самобутнє, неповторне життя. Від того, як пройшло дитинство, хто вів дитину за руку у дитячі роки, що ввійшло в її розум та серце з навколишнього світу, – і від цього у вирішальній мірі залежить, якою людиною стане цей малюк.

Про значення перших років життя висловлено чимало, у тому числі й видатними педагогами, психологами та іншими науковцями.

Відомий педагог К. Д. Ушинський писав, що характер людини більш за все формується у перші роки її життя, і те, що вкладається в характер у перші роки, – вкладається міцно, стає другим єством людини... Все, що засвоюється людиною згодом, ніколи не має тієї глибини, якою вирізняється все засвоєне у дитячі роки.

У своїх спогадах про дитинство Л. М. Толстой писав: «Чи не тоді я здобув все те, чим я тепер живу, і здобув так багато, так швидко, що за решту життя я не здобув і однієї соті того? Від п'ятирічної дитини до мене – лише крок. Від новонародженого до п'ятирічного – страшна відстань. Від зародка до новонародженого – безодня. А від неіснування до зародка відділяє вже не безодня, а незбагненність» [102].

Відомий педагог А. С. Макаренко писав: «Головні основи виховання закладаються до п'яти років – це 90 відсотків усього виховного процесу, згодом

виховання триває, обробка людини продовжується, але, загалом, ви починаєте смакувати ягідки, а квіти, за якими ви доглядали, були до п'яти років»[63].

Таким чином, переконливо доведено, що дитинство – це найважливіший етап у розвитку особистості. Період, коли відбувається найбільш стрімкий фізичний та психічний розвиток дитини, початкове формування фізичних та психічних якостей, необхідних людині протягом усього подальшого життя, якостей та властивостей, які роблять її людиною.

1.2. Нормативно-правове забезпечення дитинства

Дитинство – це найважливіший, неповторний і самобутній період у становленні та розвитку особистості. Саме в дитячі роки особистість потребує найбільшої уваги та захисту. Від ставлення до дітей, розуміння їхніх проблем, інтересів та потреб, стану охорони дитинства залежить не тільки доля кожної конкретної дитини, а й розвиток суспільства в цілому.

Захист прав та інтересів дитини є одним із найважливіших завдань України, адже ставлення до дітей, їхніх прав і свобод, повага до їхньої людської гідності якнайточніше відображають рівень гуманності й цивілізованості суспільства.

Визначення поняття «дитина» змінюється залежно від культурних особливостей кожної країни. Конвенція з прав дитини визначає дитину як людську істоту, що не досягла віку вісімнадцяти років. Але пріоритет у цій сфері залишається за національними законодавствами. у Сімейному кодексі України вказано, що правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття, і, відповідно, неповнолітньою вважається дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, а малолітньою вважається дитина до досягнення нею чотирнадцяти років.

Згідно з міжнародним та українським законодавством дитина від народження має невід'ємні права, які їй гарантує держава. В Україні ставлення

до неповнолітніх, культури дитинства, внутрішнього світу, інтересів та побажань дітей з другої половини ХХ ст. змінювалося в напрямі посилення уваги до цих питань з боку держави та громадськості.

Базовим документом, спрямованим на захист дітей, є Конвенція про права дитини, прийнята Організацією Об'єднаних Націй.

З часу ратифікації Конвенції про права дитини Україна значно просунулася як на шляху вдосконалення нормативно-правової бази, покликаної забезпечити виконання положень Конвенції ООН про права дитини, так і в справі забезпечення цих прав на практиці.

Найголовніший закон – Конституція України – гарантує рівність у правах дітей незалежно від походження, а також від того, народилися вони в шлюбі чи ні. Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються законом. Утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування, покладаються на державу.

На основі Конституції прийнято низку законів та підзаконних актів, які можна поділити на кілька груп.

Перша група. Закони та підзаконні акти, спрямованні на охорону основних прав дитини.

Закон України «Про охорону дитинства» визначає охорону дитинства в Україні як стратегічний загальнонаціональний пріоритет і покликаний забезпечити реалізацію прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток, встановивши основні засади державної політики в цій сфері. Уперше в історії національного законодавства у цьому Законі введено положення, яке забороняє тілесні покарання дітей у родині.

Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» – цей нормативний документ визначає загальні засади створення організаційних, соціально-економічних, політико-правових умов соціального становлення та розвитку молодих громадян України в інтересах особистості, суспільства та держави, основні напрямки реалізації державної

молодіжної політики в Україні щодо соціального становлення та розвитку молоді.

Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» визначає правові, організаційні, економічні та соціальні засади охорони здоров'я в Україні, регулює суспільні відносини в цій галузі з метою забезпечення гармонійного розвитку фізичних і духовних сил, високої працездатності, довголітнього активного життя громадян, усунення чинників шкідливого впливу на їхнє здоров'я, запобігання і зниження захворюваності, інвалідності та смертності, поліпшення спадковості.

Закон України «Про соціальну роботу з дітьми і молоддю» визначає організаційні та правові засади соціальної роботи з дітьми та молоддю.

Закон України «Про громадянство України» відповідно до Конституції визначає правовий зміст громадянства України, підстави і порядок його набуття та припинення, повноваження органів державної влади, що беруть участь у вирішенні питань громадянства України.

Закон «Про дошкільну освіту» визначає правові, організаційні та фінансові засади функціонування і розвитку системи дошкільної освіти, яка забезпечує розвиток, виховання і навчання дитини, ґрунтується на поєднанні сімейного та суспільного виховання, досягненнях вітчизняної науки, надбаннях світового педагогічного досвіду, сприяє формуванню цінностей демократичного правового суспільства в Україні; Закон «Про загальну середню освіту» визначає правові, організаційні та фінансові засади функціонування і розвитку системи загальної середньої освіти, що сприяє вільному розвитку людської особистості, формує цінності правового демократичного суспільства в Україні; Закон «Про позашкільну освіту» відповідно до Конституції України визначає державну політику у сфері позашкільної освіти, її правові, соціально-економічні, а також організаційні, освітні та виховні засади. Ці три Закони загалом визначають правові, організаційні та фінансові засади функціонування і розвитку системи освіти, яка забезпечує розвиток, виховання і навчання дитини, ґрунтуються на поєднанні сімейного та суспільного виховання,

досягненнях вітчизняної науки, надбаннях світового педагогічного досвіду, сприяють формуванню цінностей демократичного правового суспільства в Україні.

Закон «Про молодіжні та дитячі громадські організації» визначає особливості організаційних, правових засад утворення і роботи молодіжних і дитячих громадських організацій та державні гарантії забезпечення їхньої діяльності.

Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» визначає порядок регулювання суспільних відносин у сфері визнання особи біженцем, особою, яка потребує додаткового або тимчасового захисту, втрати та позбавлення цього статусу, а також встановлення правового статусу біженців та осіб, які потребують додаткового захисту і яким надано тимчасовий захист в Україні, а також устанавлює державні гарантії захисту біженців, зокрема дітей – членів сімей біженців та дітей, розлучених із сім'єю.

Указом Президента затверджено від 18.01.1996 р. Національну програму «Діти України», у якій надано важливого значення становищу дітей, їх соціальному захисту, створенню сприятливих умов для фізичного, інтелектуального й духовного розвитку, майбутньої повноцінної життєдіяльності. Це комплексний документ, в якому відповідно до положень Конвенції ООН про права дитини, ратифікованої Україною, визначено основні напрямки державної політики стосовно дітей та закони щодо її реалізації центральними та місцевими органами виконавчої влади.

Друга група. Нормативно-правові акти в сфері сімейних відносин стосовно охорони прав дітей.

Це насамперед «Цивільний кодекс України», який визначає правоздатність, дієздатність громадян, які не досягли 18 років, «Житловий кодекс» регулює захист прав дитини на житло, «Сімейний кодекс» визначає засади шлюбу, особисті немайнові і майнові права та обов'язки подружжя,

підстави виникнення, зміст особистих немайнових і майнових прав та обов'язків батьків і дітей.

Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» встановлює відповідно до Конституції України гарантований державою рівень матеріальної підтримки сімей з дітьми через надання грошової допомоги з урахуванням складу сім'ї, її доходів та віку дітей і спрямований на забезпечення пріоритету державної підтримки сім'ям з дітьми у загальній системі соціального захисту населення.

Закон України «Про державну соціальну допомогу інвалідам дитинства та дітям-інвалідам» гарантує дітям зазначеної категорії права на матеріальне забезпечення за рахунок коштів Державного бюджету України та соціальну захищеність їх шляхом встановлення державної соціальної допомоги на рівні прожиткового мінімуму.

Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» визначає правові та організаційні основи запобігання насильству в сім'ї, органи та установи, на які покладається здійснення заходів, спрямованих на його виконання.

Постанова Верховної Ради України «Про Концепцію державної сімейної політики» від 17 вересня 1999 року визначає шляхи розв'язання однієї з найважливіших загальносуспільних проблем України – стабільного існування та розвитку сім'ї, поліпшення її життєвого рівня, створення соціально-економічних, політичних, організаційних, правових умов та гарантій для життєвого визначення, інтелектуального, духовного, фізичного розвитку особистості, починаючи з дитячого віку. Ця Постанова ґрунтується на визнанні пріоритету сім'ї у житті демократичного суспільства, її важливої ролі у гуманістичному вихованні підростаючого покоління.

Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо вдосконалення соціальної роботи з дітьми, молоддю та сім'ями» вказує на вдосконалення організаційного і правового забезпечення соціальної роботи з дітьми, молоддю та сім'ями.

Третя група. Нормативно-правові акти щодо захисту трудових прав дітей.

Конвенція про мінімальний вік допуску дітей до роботи в сільському господарстві та Конвенція про мінімальний вік прийому на роботу, у яких забезпечується ліквідація дитячої праці й поступове підвищення мінімального віку для прийому на роботу до рівня, який найповнішому фізичному та розумовому розвиткові дитини.

Конвенція про медичний огляд дітей та підлітків з метою виявлення їхньої придатності до праці на непромислових роботах, окреслює прийняття ряду пропозицій стосовно медичного огляду дітей та підлітків з метою виявлення їхньої придатності до праці на непромислових роботах.

Конвенція про заборону нічної праці дітей та підлітків, ухвалює прийняття ряду пропозицій стосовно обмеження нічної праці дітей та підлітків на непромислових роботах.

Наказ Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження переліку важких робіт і робіт зі шкідливими й небезпечними умовами праці, на яких забороняється застосування праці неповнолітніх», цим наказом було затверджено перелік важких робіт і робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, на яких забороняється застосування праці неповнолітніх. Вказувалося на те, що прийом на навчання за професіями, вказаними у Переліку, допускається за умови досягнення особами 18-річного віку на момент закінчення навчання та при проходженні виробничої практики (виробничого навчання) особи, які не досягли 18-річного віку і навчаються у професійно-навчальних закладах можуть знаходитися у виробництвах, професіях і на роботах, включених до Переліку, не більш як 4 години за умов суворого дотримання діючих санітарних норм і правил, а також, правил і норм по охороні праці.

Четверта група. Нормативно-правові акти щодо запобігання правопорушенням та злочинності серед неповнолітніх

Закон України «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх», згідно з Конституцією України та Конвенцією Організації Об'єднаних Націй про права дитини, цей Закон

визначає правові основи діяльності органів і служб у справах неповнолітніх та спеціальних установ для неповнолітніх, на які покладається здійснення соціального захисту та профілактики правопорушень серед осіб, які не досягли вісімнадцятирічного віку.

Указ Президента України «Про затвердження комплексних заходів щодо профілактики бездоглядності та правопорушень серед дітей, їх соціальної реабілітації в суспільстві» від 18.03.1998 р. Цим указом передбачалося розв'язання проблем профілактики бездоглядності та правопорушень серед дітей, створення належних умов для їх фізичного, інтелектуального і духовного розвитку, підготовки до самостійного життя.

Постанова Кабінету Міністрів України «Про створення кримінальної міліції у справах неповнолітніх», яка враховує особливості відповідальності неповнолітніх за вчинення адміністративних та кримінальних правопорушень.

Україна приєдналася до ряду міжнародних договорів і конвенцій, спрямованих на запобігання торгівлі людьми.

Завдяки заходам, спрямованим на боротьбу з підлітковою злочинністю, вжитим в Україні, в останні роки намітилася тенденція до зменшення кількості злочинів, скоєних неповнолітніми.

Підвищено увагу Уряду України до раціонального розподілу ресурсів та бюджетних асигнувань в інтересах реалізації програм для дітей.

Безумовно, за останні роки держава значно вдосконалила нормативно-правову базу, але визнаємо, що необхідно й надалі нарощувати зусилля щодо поліпшення становища дітей, подолання негативних явищ та убогості, які, на жаль, ще мають місце у нашій державі [31].

1.3. Сутність поняття «діти групи ризику»

Соціально-економічні проблеми суспільства не могли не відбитися на системі освіти. Як наслідок, у сучасній школі здобувають освіту різні діти: ті, які успішно засвоюють шкільну програму та ті діти, які не встигають у

навчанні, обдаровані діти, діти з обмеженими можливостями здоров'я, діти з різними формами девіантної поведінки, діти-сироти, «діти групи ризику» і т.д. У нашій роботі ми звернемося до такої складної та багаточисельної категорії дітей, яка не має офіційно встановленого юридичного статусу як «діти групи ризику».

Зазначена ситуація вимагає створення діючої системи профілактичної роботи, допомоги та підтримки дітям групи ризику. Але для того, щоб створити таку систему, необхідно чітко уявляти, який зміст вкладено в поняття «діти групи ризику». Очевидним є те, що у даному понятті, наявні три важливих ознаки: «діти», «ризик», «група ризику».

Згідно з нормативними документами, як міжнародного («Конвенція про права дитини»), так і державного (Закон України «Про охорону дитинства») рівнів, дитина – це особа, віком до 18 років (повноліття). Оскільки ми розглядаємо дане поняття в юридичному аспекті, то відповідно, це діти віком з 7 до 18 років.

Поняття «ризик» означає можливість, більшу вірогідність чи ймовірність чого-небудь, як правило, негативного, небажаного, що може відбутися чи не відбутися. У одинадцятитомному «Словнику української мови» слово «ризик» тлумачиться як усвідомлена можливість небезпеки, сміливий, ініціативний вчинок, дія із сподіванням щастя, успіху, позитивного результату [93]. Таким чином, ризик – це певна міра небезпеки. Коли мова йде про «ступінь ризику», то актуалізується розуміння, що ризик може бути вимірюваною величиною.

Ризик визначається сукупністю факторів ризику, під впливом яких виникають ситуації ризику. Ситуації ризику мають окреслені характеристики: невизначеність результатів дій; небезпека виникнення негативних наслідків у разі певних дій чи вчинків; наявність джерела небезпеки, як у навколишньому середовищі, так і в середині самої людини.

Спочатку поняття «ризик» та «ситуація ризику» були предметом вивчення правових, математичних та економічних наук (кінець XIX – початок XX ст.). Згодом, дане поняття з'явилося в термінологічному апараті інших

галузей, зокрема у педагогіці, психології та соціальній педагогіці. Сфери діяльності, у яких виникає ризик, і є підґрунтям для виокремлення його видів: екологічний, психологічний, соціальний, правовий, медико-біологічний, економічний, педагогічний та ін. Відповідно, різні види ризику вивчаються та розглядаються різними науками, які, у свою чергу, пропонують своє тлумачення «ризиком», обґрунтування його сутності та причин.

Соціально-педагогічний підхід до вивчення поняття «ризиком» пов'язаний з ідеями соціалізації особистості, оптимізації соціально-педагогічної діяльності.

В дослідженнях, пов'язаних з «ризиком», з'являється й активно впроваджується та закріплюється ще одне поняття «група ризику», яке вказує на приналежність людини до певної визначеної групи, яка наражається на небезпеку за одним або кількома факторами ризику.

У педагогічному словнику А. Ю. Коджаспірова, Г. М. Коджаспірової подано наступне визначення поняття «групи ризику» – це «категорії населення, що більше за інших схильні до скоєння девіантних, делінквентних вчинків (тобто вчинки, які відхиляються від норми або ті, яку несуть кримінальне покарання) [52].

За визначенням Л. Я. Оліференко, «діти групи ризику» – це така категорія дітей, яка в силу певних обставин свого життя більше за інші категорії вразлива негативним зовнішнім впливам з боку суспільства та його кримінальних елементів, які являють собою причину дезадаптації неповнолітніх» [76, 77].

На думку багатьох авторів, діти отримують настільки непривабливий соціальний вигляд не через те, що вони такими народилися, а під впливом різноманітних, не залежних від них факторів ризику. Серед цих факторів виокремлюють наступні групи: медико-біологічні, соціально-економічні, психологічні та педагогічні. Доведено, що фактор ризику безпосередньо не викликає негативні наслідки, але може впливати на збільшення їх вірогідності. Зазвичай, один фактор проковує появу іншого, тому на життєдіяльність особистості починає впливати сукупність факторів ризику, котрі впливають на розвиток будь-яких процесів. Саме тому, у науковій літературі, під факторами

ризиком розуміються умови, обставини, конкретні причини, які більш за інші впливають на виникнення та розвиток ситуації ризику [81, 90, 94].

У життєвій ситуації певних груп людей деякі негативні фактори або їх сукупність мають більш інтенсивну дію. У цих випадках говорять про сім'ї групи ризику, дітей групи ризику й т.д. Як було зазначено вище, для нашої роботи найбільш значущим є поняття «діти групи ризику».

Поняття «діти групи ризику» вживається в соціологічній, психолого-педагогічній, соціально-педагогічній літературі, у дослідженнях, присвячених проблемам соціальної роботи. Однак, не дивлячись на все це, воно до цього часу багато в чому залишається невизначеним. Неоднорідність конкретних категорій дітей, які зараховуються до групи ризику та відмінності в їх життєвій ситуації, у змісті і структурі факторів, що впливають на них, ускладнює формування єдиного уявлення щодо сутності даного поняття.

В залежності від того, які фактори або поведінкові прояви особистості беруться до уваги, виникають відмінні типології дітей групи ризику. Вітчизняна педагогіка має певний досвід роботи із даною категорією дітей. Так, у радянські часи, у контексті пріоритету суспільних інтересів, поняття «діти групи ризику» окреслювало категорію дітей, поведінка яких являла собою потенційну небезпеку для оточуючих і суспільства в цілому, оскільки суперечила загальноприйнятим соціальним нормам та правилам. Більш уживаним у 1920 – 1930-і роки стає поняття «важкі діти». У даних дослідженнях акцент було зроблено на вплив як внутрішніх факторів (вроджені або органічні порушення), так і зовнішніх (несприятливий вплив зовнішнього середовища, помилки сімейного виховання, вплив шкільного колективу). У зазначений період розповсюдженою класифікацією важких дітей став поділ їх на такі групи як педагогічно занедбані діти; соціально занедбані; психічнохворі, які страждали відхиленнями у психіці [7,13].

В останні роки категорія дітей групи ризику розглядається спеціалістами, перш за все, з точки зору впливу тих несприятливих обставин, якому вони самі

піддаються в суспільстві: ризик втрати життя, здоров'я, нормальних умов для розвитку та ін.

У сучасній науці немає єдиної точки зору з приводу сутності поняття «діти групи ризику», як і конкретних категорій дітей, яких відносять до даної групи. При цьому, не дивлячись на відмінності, все ж таки можливо простежити певну схожість у підходах педагогів, психологів, соціальних педагогів до вирішення цієї проблеми. Розглянемо детальніше деякі з них.

У педагогіці досить розповсюдженим є поведінково-орієнтований підхід, згідно з яким діти групи ризику – це:

1) діти з «соціалізованими формами» антисуспільної поведінки, яким не властиві емоційні розлади та ті, які легко пристосовуються до соціальних норм всередині тих антисуспільних груп, до яких вони належать;

2) діти з несоціалізованою антисуспільною агресивною поведінкою, які, як правило, знаходяться в поганих стосунках з іншими людьми та зі своєю сім'єю, мають значні емоційні розлади, які виявляються у негативізмі, агресивності, зухвалості, мстивості [87].

Вивчаючи педагогічний аспект виокремлення категорії «діти групи ризику» зауважимо, що у центрі уваги дослідників є процеси навчання та виховання дитини та труднощі, які в них виникають у процесі навчання та виховання. У цьому випадку дослідники виокремлюють декілька груп дітей:

- діти з проблемами розвитку, які не мають яскраво вираженої клініко-паталогічної характеристики;

- діти-інваліди, яким потрібно створити умови для розвитку та навчання, аби вони мали змогу наблизитись до можливої «індивідуальної норми». Для цього педагоги вдаються до використання різних форм навчання (домашнє, дистанційне, інклюзивне), завдяки яким дитина опановує освітню програму;

- педагогічно занедбані діти, що мають різні форми девіантної (бездоглядність, безпритульність та ін.), делінквентної (протиправної поведінки, що не передбачає порушення кримінального законодавства) та кримінальної поведінки (злочинності). Всі перелічені види поведінки виходять

за межі встановлених у суспільстві соціальних норм. Система профілактики, допомоги та підтримки таким дітям, зазвичай, наражається на активний супротив виховним діям з боку педагогів та батьків;

- невстигаючі діти, у яких спостерігаються стійкі труднощі при засвоєнні навчальної програми або окремої дисципліни;

- діти, які порушують шкільну дисципліну. Їх поведінка виходить за межі шкільних правил, вони можуть грубити, перемовлятися, використовувати лайливу лексику, влаштовувати бійки і т.п., що зумовлено труднощами у процесі адаптації їх до шкільного колективу, або особливостями виховання у родині, де усталені певні моделі поведінки [101].

Крім педагогічних досліджень, термін «діти групи ризику» зустрічається у роботах психологів: І. В. Дубровіної, Е. А. Мінкової, М. К. Бардишевської, А. М. Прихожан, А. Л. Ліхтарникова та ін. [6, 28, 61].

Вивчаючи психологічні особливості дітей групи ризику, Х. Сакату зазначив, що для даної категорії дітей, характерним є поняття «психічна нестійкість», яке є багатозначним та поєднує у собі такі поведінкові прояви як «безвольність», «нестійкий настрій» («лабільність») [88]. Зазначені прояви можуть бути наслідком раннього органічного ураження центральної нервової системи. У таких дітей спостерігається відсутність почуття обов'язку, неспроможність гальмувати свої бажання, коритися вимогам шкільної дисципліни. Вони швидко втрачають зацікавленість до занять і постійно потребують зовнішньої стимуляції та мотивації (заохочення, нагадування, зміна видів діяльності). Такі діти при мінімальних труднощах у навчанні нерідко йдуть з уроків, катаються міським транспортом, вештаються вулицею [97,98].

Наступну категорію дітей, яких психологи відносять до дітей групи ризику, складають діти, у яких спостерігається переважання явищ афективної збуджуваності. Всі конфліктні ситуації такі діти вирішують шляхом агресії, що робить їх небезпечними для оточуючих.

Наступною категорією дітей групи ризику, на думку психологів, є діти із затримкою психічного розвитку. Порушення поведінки таких дітей

безпосередньо пов'язане з різними видами неповноцінності центральної нервової системи [97].

У представленій вище класифікації, ризик обумовлений як біологічними, так і соціальними факторами. Дітей без відхилень у розвитку центральної нервової системи, Сакату Х. розподілив на наступні категорії: діти, що залишилися без батьківської опіки через різні обставини; діти з неблагополучних, асоціальних сімей; діти з сімей, які потребують соціально-економічної та соціально-психологічної допомоги і підтримки; діти з проявами соціальної та психолого-педагогічної дезадаптації [88].

Таким чином, на підставі аналізу деяких психологічних досліджень стає зрозумілим, що у психології до дітей групи ризику відносять дітей, у яких наявні порушення психічних процесів, а саме, когнітивні та психоемоційні. У такому випадку мова йде про дітей з підвищеною тривожністю, агресивністю, гіперактивністю, порушеннями пізнавальної сфери.

Для нашої роботи найбільш цікавою та пізнавальною галуззю з даної проблеми є соціальна педагогіка, в межах якої проводяться дослідження, в тому числі щодо вивчення феномена «діти групи ризику» та створення дієвої системи профілактики, допомоги й підтримки дітей групи ризику. (А. Й. Капська, Л. В. Мардахаєв, Л. Я. Оліференко, А. В. Мудрик та ін.) [94, 65, 77, 72].

Л. В. Мардахаєв включає до групи ризику тих, хто вразливий або може зазнати шкоди від певних соціальних обставин та впливу навколишнього середовища. Так групами ризику він вважає багатодітні, неповні сім'ї; сім'ї, що мають дітей-інвалідів; дітей, які залишилися без батьківського піклування. Що стосується дітей групи ризику, то до них він відносить дітей, які в силу різноманітних причин генетичних, біологічних та соціальних властивостей вже йдуть до школи психічно й соматично ослаблені, соціально занедбані, з ризиком шкільної та соціальної дезадаптації [65].

М. А. Галагузова дане поняття пов'язує з «відхиленням від норми», котре класифікується як «фізичні відхилення», «психічні відхилення», «педагогічні відхилення», «соціальні відхилення» [113].

Л. Я. Оліференко, Т. І. Шульга, І. Ф. Дементьєва під поняттям «діти групи ризику» мають на увазі наступні категорії дітей:

- діти з проблемами розвитку, які не мають яскраво виражених клініко-паталогічних характеристик;
- діти, що залишилися без батьківського піклування через різні обставини;
- діти з неблагополучних родин, асоціальних сімей;
- діти із сімей, що потребують соціально-економічної та соціально-психологічної допомоги та підтримки;
- діти з проявами соціальної та психолого-педагогічної дезадаптації [77].

Аналізуючи літературу, можна помітити, що поруч з поняттям «діти групи ризику» автори досить часто користуються й іншими синонімічними термінами: «діти, що знаходяться в складних життєвих обставинах», «діти, що знаходяться в соціально небезпечних умовах», «важкі», «важковиховувані», «педагогічно занедбані», «проблемні», «дезадаптовані», «діти з відхиленням (девіантною або делінквентною) поведінкою» і т.п.

Але при такій різноманітності поглядів на поняття «діти групи ризику» дослідники близькі у визначенні факторів ризику.

У дослідженнях Кіберева А.А. та Сеньчукової І.В. найбільша кількість ризиків та порушень процесу соціалізації відбувається у дітей з неблагополучних (дезадаптованих, дисфункціональних) сімей, де дитина позбавлена турботи і розуміння з боку батьків [47].

Є. І. Казакова виокремлює три основні групи факторів ризику, які створюють імовірну небезпеку для дитини: психофізичні, соціальні, педагогічні (як особливий вид соціальних) [38]. Близьким до цього є підхід В.Є Летунової, яка виокремлює наступні групи факторів ризику:

- медико-біологічні (група здоров'я, спадкові причини, вроджені властивості, порушення в психічному та фізичному розвитку, умови народження дитини, захворювання матері та її спосіб життя і т.д.);

- соціально-економічні (багатодітні та неповні сім'ї, неповнолітні батьки, безробітні сім'ї,; непристосованість до життя в суспільстві: втеча, бродяжництво, крадіжка, шахрайство, бійки, спроби самогубства, агресивна поведінка, вживання алкогольних напоїв, наркотичних речовин і т. д.);

- психологічні (відчуження від соціального середовища, неприйняття себе, невротичні реакції, порушення спілкування з оточуючими, емоційна нестійкість, складнощі спілкування із однолітками та дорослими й т. д.);

- педагогічні (невідповідність змісту програм навчального закладу та умов навчання та виховання дітей їх психофізичним особливостям, темпу психічного розвитку дитини та темпу навчання, невпевненість, відсутність зацікавленості до навчання, закритість до позитивного досвіду, невідповідність образу школяра і т. д.) [60].

Такий підхід поділяє дослідниця А. Г. Грицай, яка виділяє п'ять факторів ризику, що створюють загрозу для конструктивної соціалізації дитини. Ними виступають:

- медико-біологічні, що пов'язані із групою здоров'я, спадкові причини, вроджені якості, порушення у фізичному та психічному розвитку, умови народження дитини, захворювання матері, її спосіб життя, травми внутрішньоутробного розвитку та ін.);

- соціально-економічні, пов'язані з малозабезпеченістю неповної родини, багатодітністю, неповноліттям батьків, безробітні сім'ї та сім'ї, що ведуть аморальний спосіб життя, сім'ї мігрантів та ін.);

- соціально-культурні фактори, пов'язані із низьким рівнем загальної культури батьків;

- демографічний фактор, пов'язаний зі структурою та складом сім'ї (багатодітні, неповні, проста (нуклеарна), складна (розширена) та ін.), а також місцем та умовами проживання (місто, село, містечко та ін.);

- педагогічний фактор (низький рівень педагогічної культури батьків, не сформованість почуття відповідального батьківства, деструктивний рівень взаємостосунків у сім'ї, відсутність зразка позитивного прикладу батьків, різні тактики та стилі виховання батьками своїх дітей) [21].

У межах порушеної нами проблеми ми зупинимося на соціальних та педагогічних факторах ризику. Аналіз досліджень щодо цієї проблеми дозволяє нам визначити, що домінуючим тут виступає тип сім'ї дитини. З багатьох типологій сім'ї, завданням профілактичної роботи соціального педагога з дітьми групи ризику відповідає комплексна типологія, яка передбачає виокремлення чотирьох категорій сімей, які різняться за рівнем соціальної адаптації від високого до середнього та низького: благополучні сім'ї, сім'ї групи ризику, неблагополучні сім'ї, асоціальні сім'ї [113].

Благополучні сім'ї успішно виконують свої функції, практично не потребують проведення профілактичної роботи з ними, оскільки за рахунок адаптивних здібностей, які ґрунтуються на матеріальних, психологічних та інших внутрішніх ресурсних можливостях, швидко адаптуються до потреб своєї дитини та успішно вирішують завдання щодо її виховання і розвитку. У випадку виникнення проблем таким сім'ям достатньо одноразової допомоги в межах короткотривалих моделей роботи з боку соціального педагога чи іншого спеціаліста.

Сім'ї групи ризику різняться наявністю деякого відхилення від норми, що не дозволяє визначити їх як благополучні (наприклад, неповна сім'я, малозабезпечена сім'я, багатодітна сім'я, сім'я безробітного, сім'я мігрантів), внаслідок чого адаптивні можливості таких сімей занижені. Вони долають завдання щодо виховання дитини з великим напруженням своїх сил, тому працюючи з такою сім'єю соціальному педагогу необхідно ретельно стежити за станом родини, наявністю у ній дезаптуючих факторів, відстежувати, наскільки вони компенсовані, іншими позитивними характеристиками, та у випадку необхідності проводити своєчасну допомогу.

Неблагополучні сім'ї, маючи низький соціальний статус у будь-якій зі сфер життєдіяльності або в декількох одночасно, не справляються з покладеними на них обов'язками. Їх адаптивні здібності суттєво занижені, процес сімейного виховання дитини відбувається із значними труднощами, повільно, малорезультативно. Для такого типу сім'ї необхідна активна та, зазвичай, довготривала профілактична робота. В залежності від характеру проблем соціальний педагог надає таким родинам освітню, психологічну, посередницьку допомогу у межах довготривалих форм діяльності.

Асоціальні сім'ї – це ті, із якими взаємодія відбувається найбільш ускладнено та становище яких потребує докорінних змін. У цих сім'ях, де батьки ведуть аморальний, протиправний спосіб життя та де житлово-побутові умови не відповідають елементарним санітарно-гігієнічним вимогам, а вихованням дітей, як правило, ніхто не займається, діти стають бездоглядними, напівголодними, відстають у розвитку, стають жертвами насилля як з боку батьків, так й інших громадян такого ж соціального прошарку. Профілактична діяльність соціального педагога з цими сім'ями повинна вестися у тісному зв'язку з правоохоронними органами, а також органами опіки та піклування.

У межах нашої роботи переважними факторами ризику будуть виступати два типи сім'ї – неблагополучні та сім'ї групи ризику. Саме з ними, в першу чергу, має відбуватися профілактична діяльність соціального педагога. Хоча ми не виключаємо інші фактори ризику, які переходять у інше самостійне дослідження соціально-педагогічної діяльності.

Більшість сімей, які належать до групи ризику, не приділяють належної уваги проблемам, з якими вони стикаються та важко прогнозують події, пов'язані із соціалізацією своєї дитини. Багато батьків, переважно із неблагополучних сімей, не вірять у те, що вони здатні щось змінити у своєму житті та долі своєї дитини. У таких сімей спостерігається недостатньо ресурсних можливостей для виховання дитини (психологічних, фізичних, соціальних, економічних). На нашу думку, головне завдання соціального педагога, що працює з такими дітьми і сім'ями – проведення такої

профілактичної роботи, яка сприятиме активізації наявних у них можливостей. Варто зауважити, що важливим тут виступатиме принцип своєчасності, оскільки можливості таких сімей мають значну тенденцію до зменшення [109].

Виходячи з вищезазначеного, нами було окреслено поняття «діти групи ризику», яким ми будемо послуговуватися у нашій роботі. «Діти групи ризику» – це категорія дітей з неблагополучних та дисфункціональних сімей, яка в силу певних обставин більше за інших схильна до впливу негативних факторів (медико-біологічних, соціально-економічних, психологічних, педагогічних) з боку суспільства, що стали причиною їх соціальної дезадаптації, яка проявляється девіантною та делінквентною поведінкою дитини.

Отже, на сьогодні поняття «діти групи ризику» впевнено входить як у нормативно-законодавчі документи різного рівня підпорядкування, так і в наукові публікації. Проведений нами аналіз науково-методичної літератури дає підстави стверджувати, що дане поняття є предметом дослідження багатьох галузей наукових знань (соціології, психології, педагогіки, соціальної педагогіки і, навіть, кримінології), внаслідок чого має міждисциплінарний характер вивчення та обумовлений складністю та багатоаспектністю даного явища. Узагальнюючи положення та тлумачення, що розглядаються у різних науках з приводу характеристики дітей групи ризику, можна помітити те, що попри всі відмінності існує одна загальна складова – порушення процесу позитивної соціалізації дитини. Нами також було помічено й те, що основна відмінна риса дітей групи ризику полягає в тому, що формально, юридично вони можуть вважатися такими, що не потребують особливих підходів (у них є сім'я, батьки, вони відвідують різного типу загальноосвітні організації). Але фактично, через причини різного характеру, ці діти виявляються у ситуації, коли не реалізуються повною мірою або взагалі зневажаються їхні основні права, закріплені «Конвенцією ООН про права дитини» та іншими міжнародними, державними та регіональними законодавчими актами (право на повноцінний розвиток та на освіту). Сама дитина не в силах вирішити такі

проблеми. Вони або не можуть їх усвідомити, або не бачать вихід із складних життєвих обставин, у яких опинилися. До того ж, «діти групи ризику» не тільки відчують вплив вкрай негативних факторів, але й досить часто не знаходять допомоги та співчуття з боку оточуючих. Тоді як вчасна поінформованість дитини щодо її дій могла б бути підтримкою дитині, допомогти їй здолати труднощі в соціалізації засобами основних соціальних ролей: «особистість», «успішний учень», «член родини», «член колективу». У цій ситуації виникає нагальна необхідність в чітко налагодженому цілеспрямованому сприянні соціального педагога таким дітям у їх інтеграції в життя суспільства, у формуванні у них позитивних цінностей, які б стали основою самореалізації, профілактики відхилень у поведінці, розвитку соціальних навичок, засвоєння соціальних ролей. Такою налагодженою діяльністю може стати система профілактичної діяльності соціального педагога з дітьми групи ризику. Оскільки провідним фактором, що сприяє виокремленню дитини в категорію «дітей групи ризику», стає тип сім'ї, а саме неблагополучної та сім'ї групи ризику, то першочергово на них має бути спрямована та орієнтована профілактична діяльність соціального педагога засобами індивідуальної роботи з дитиною, її сім'єю, шкільним та педагогічним колективом.

1.4. Причини розвитку відхилень у поведінці дітей групи ризику

Шкідливі звички, агресія, протизаконні дії – це прояви соціально небажаної поведінки, з якими доводиться стикатися більшості людей. На сьогодні спостерігається зростання інтересу до проблеми відхилень у поведінці дітей групи ризику. Необхідно зрозуміти причини такої поведінки та її витоки. Володіючи вичерпною інформацією щодо проблемних ситуацій, які можуть виникати у дітей групи ризику, можна попередити значну кількість проблем.

Багатьма науковцями створено концепції та теорії, які розглядають відхилення у поведінці (девіантну поведінку) дітей групи ризику як результат

соціальних процесів, складних стосунків між суспільством та конкретною особистістю. Е. Дюркгейм та Р. Мертон є авторами теорії аномії, яка пояснює девіантну поведінку як наслідок суспільної дезорганізації та глобальних змін у соціумі. Відомою соціологічною концепцією є теорія стигматизації (Г. Беккер, І. Лемерт, І. Гофман), підґрунтям якої є спроба довести, що сутність відхилень у поведінці пояснюється, як наслідок здатності впливових груп суспільства ставити клеймо на деякі соціальні групи. А. Коен є автором теорії девіантної субкультури та розглядає девіантну поведінку як результат невідповідності між прагненням до успіху та їх реальними можливостями [89].

Оцінюючи певну ситуацію чи людину ми завжди співвідносимо та порівнюємо їх з якою-небудь нормою. Відносячи дитину до групи ризику або таку, що має, на нашу думку, відхилення у поведінці ми порівнюємо її з такою ж дитиною, у якої відсутні такі ж проблеми, тобто у якої все в нормі. Традиційно розглядається такий підхід до розуміння поняття «норма», який являє собою щось середнє, усталене, що не вирізняється з натовпу та дещо найбільш пристосоване до навколишнього середовища [112].

Відхилення у поведінці дітей групи ризику не можливо визначити, не спираючись на знання та розуміння норм. В медицині норма – це цілковито здорова особистість; у педагогіці – дитина, яка має успіхи у навчанні з усіх предметів; у соціальному житті – відсутність злочинів.

У більшості психологічних тестів, рівень психічного здоров'я дитини дещо відрізняється від дорослої людини. Виникає питання, як це обумовлюється на дитячій поведінці і що вважати нормою, задля того аби у потрібний момент розпочати профілактичну роботу.

Норма це середній показник найбільш розповсюджених випадків, у чистому вигляді норма ніколи не зустрічається, тільки з наявністю ненормальних форм чи проявів. З цього виходить, що жодних чітко визначених меж між нормальною та поведінкою з відхиленням (девіантною) не існує. На нашу думку, про відхилення варто говорити тільки тоді, коли вони сягають

таких кількісних показників, що ми маємо право говорити про ненормальну поведінку дитини.

Усі ненормальні форми поведінки можуть бути поділені на:

- короточасні та випадкові (обмовки, описки);
- довготривалі та стійкі стани (душевні захворювання, психози, неврози);
- постійні дефекти поведінки [58].

У науковій літературі, поруч з поняттями «діти групи ризику», «поведінка з відхиленням» та «девіантна поведінка» досить часто зустрічаються такі поняття як «аморальна поведінка», «патологічна поведінка», «асоціальна поведінка» і т.д. Глибинне дослідження таких видів поведінки дітей групи ризику є поза межами об'єкту нашого дослідження, у нашій роботі важливо дослідити форми, методи та засоби профілактичної діяльності з дітьми групи ризику щодо відхилень у поведінці. Тому варто зупинитися лише на опрацюванні та дослідженні понять норми та девіації.

Попередньо ми вже визначили, що норма це умовне позначення, середній показник, рівновага із середовищем. Усе це різноманіття розуміння норми тільки ускладнює визначення поняття девіантної поведінки дітей групи ризику.

Якщо ми говоримо про соціальну норму (від лат. *norma* – правило, зразок) це сукупність вимог та очікувань, що висуває суспільство до кожної людини, задля визначення поведінки та досягнення спільної мети.

Соціальні норми виступають інструментом регулювання суспільних стосунків у конкретно-історичних умовах життя суспільства. Такі норми виступають важливим елементом всього механізму соціального управління, регулюють та попереджають поведінку особистості, стимулюють її активність, проте невизначеність даного поняття ускладнює його використання стосовно проблеми девіантної поведінки дітей групи ризику.

У контексті нашого дослідження, важливо визначити первинні та вторинні прояви відхилень у поведінці дітей групи ризику. Первинні відхилення у поведінці дітей групи ризику – це саме та поведінка, яка суперечить соціальній нормі поведінки і має різні причини виникнення. Таких

порушень припускаються багато людей у своєму повсякденному житті, а саме діти групи ризику (перший раз запалили цигарку, випили алкогольні напої і т.д.). Проте, якщо ці вчинки чи дії стали відомі вчителям, соціальному педагогу, працівникам правоохоронних органів, то у такому випадку варто говорити про вторинні відхилення у поведінці, які виявляються у присвоєнні дитині ярлика, такого собі таврування: злісний курець, п'яниця, наркоман, злочинець і т.д., тобто це підтвердження того ярлика чи клейма, яким суспільство наділило особистість первинно.

Таким чином, можна дійти висновку, що всі уявлення щодо відхилень у поведінці дітей групи ризику формуються за рахунок соціальних факторів. Якщо поведінка особистості не відповідає офіційно встановленим нормам поведінки в певному суспільстві, то така поведінка класифікується як девіантна.

Опрацьовані джерела дають підстави виокремити два типи девіантної поведінки:

- поведінка пов'язана з психічними відхиленнями дитини, до яких можна віднести шизоїдів, астеніків, а також дітей різними акцентуаціями характеру;
- поведінка, яка виявляється у відхиленнях від моральних та етичних норм та ідеалів суспільства: пияцтво, наркоманія і т.д. [54]. Саме даний тип є матеріалом для нашого дослідження.

О. В. Змановська вважає, що існує необхідність у розробці міждисциплінарної класифікації девіантної поведінки та поділу поведінкових відхилень дітей групи ризику на три групи: антисоціальна (така, що суперечить правовим нормам); асоціальна (така, що ухиляється від виконання морально-етичних норм); аутодеструктивна (саморуйнівна, така, що ухиляється від медичних і психологічних норм, має на меті руйнування цілісності та розвитку особистості) [35].

С. А. Белічева розглядає девіантну поведінку дітей групи ризику як наслідок порушень у соціалізації на різних вікових етапах. Серед форм соціальної дезадаптації та асоціальної поведінки вона виділяє докриміногенний

рівень та рівень криміногенного прояву. Диференціація соціальних відхилень відбувається відповідно до рівня їх суспільної небезпеки: соціально схвальне, соціально нейтральне, просоціальне, асоціальне та антисоціальне, а також за змістом та цільовою спрямованістю: корисливою спрямованістю, агресивною орієнтацією та соціально-пасивного типу [8].

Виходячи з вищевикладених визначень, ми можемо зробити висновок, що девіантна поведінка дітей групи ризику може являти собою систему вчинків або окремі вчинки психічно здорової людини, які не відповідають офіційно встановленим або традиційним в певному суспільстві нормам та правилам поведінки, як результат несприятливого соціального розвитку особистості дитини або порушень у соціалізації.

Наявність досить різноманітного спектра порушень поведінки у дітей групи ризику, мотивує нас систематизувати їх, але в той же час відсутність єдиного розуміння стосовно порушень поведінки, термінологічна та понятійна плутанина, різноманітні теорії, погляди та форми ускладнюють створення такої систематизації.

Можна стверджувати, що найбільш розповсюдженим видом девіантної поведінки дітей групи ризику є деструктивні конфлікти. Конфлікти між дитиною та батьками і дорослими відбуваються досить часто. Вони виявляються у грубошах, різких та загострених стосунках. Такі конфлікти можуть відбуватися або на прихованому рівні та мати два варіанти існування: тривати досить довго або швидко вщухати.

Для дітей групи ризику конфлікти з батьками стають нормою, яка супроводжується посиленням критичності до думки дорослих, а думка однолітків стає більш значимою. Змінюється сам характер стосунків з дорослими, така дитина намагається перейти з позиції підкореного у позицію рівного, тим самим, якомога швидше позбавитися батьківського піклування.

Дитина, яка не отримала достатньої уваги, піклування, ніжності, виховання з боку батьків прагне до спілкування з однолітками, проводить час в оточенні таких самих дітей, які не завжди, маючи вільний час, воліють

присвячувати його корисній діяльності. Таким чином, у такої дитини, залишеної наодинці із своїми проблемами та думками, навчання відходить на другий план, а весь свій час вона приділяє вулиці та беззмістовному проведенні часу.

Ще одним видом прояву девіантної поведінки дітей групи ризику, який є досить розповсюдженим на сьогодні виступають правопорушення та злочини. Злочин – це правопорушення (суспільно небезпечна дія), скоєння якого веде за собою застосування до особистості заходів кримінальної відповідальності. Злочинність є найнебезпечнішим видом «соціальної патології» – поведінки, що відхиляється від загальноприйнятої норми, девіантної поведінки.

Згідно даних, що містяться у статистичному звіті Генеральної прокуратури України у 2018 році неповнолітніми скоєно 3980 правопорушень, 3050 є злочинами проти права власності. Тобто ці злочини складають 77% дитячих правопорушень. Згідно зі звітом, у 2018 році 23 неповнолітніх вчинили навмисні вбивства. Двоє громадян вчинили злочини з особливою жорстокістю, шестеро – з корисливих мотивів, а п'ятеро – з хуліганських. Десять дітей вчинили вбивства за попередньою змовою з групою осіб. 44 дитини завдали умисні тілесні ушкодження, від яких померли 9 людей. Чотирьох дітей правоохоронці звинуватили у незаконному позбавленні волі або викраденні людини. 11 неповнолітніх вчинили сексуальні злочини, а трьох звинуватили у розбещенні неповнолітніх. Троє дітей порушили права використання надр, а двох звинуватили у незаконній вирубці лісу.

Наступною розповсюдженою формою девіації дітей групи ризику є пияцтво, тютюнопаління та наркоманія. Ці явища перестали бути тільки соціальними проблемами. Призводячи до біохімічних змін в організмі людини, особливо малолітньої дитини, ці явища мають тенденцію до збільшення кола осіб, схильних до скоєння злочинів. Встановлено, що у 40 – 50% дітей та підлітків-правопорушників мав місце алкоголізм та пияцтво, і, як наслідок – бійки, аморальна поведінка.

А. В. Двойменний зазначає, що головним мотивом вживання наркотичних речовин є жага задоволення та гострих відчуттів. У дитячому середовищі, а саме серед дітей групи ризику, відбувається посилення цих мотивів у зв'язку з їх соціальною незрілістю та легковажністю [23].

Наступною формою девіантної поведінки дітей групи ризику можна назвати суїцид. Це явище являє собою показовий намір скоїти самогубство, таким чином дитина має надію та сподівається позбавитися від невирішених проблем. Даній проблемі приділяється досить велике значення через її розповсюдженість у дитячому та підлітковому середовищі.

Також серед форм девіантної поведінки дітей групи ризику можна відмітити ігроманію. Вона є достатньо новою, але на сьогодні досить розповсюдженою формою відхилення поведінки дитини. Ігроманія – це особливий вид залежності, який проявляється у тому, що дитина відчуває неконтрольований потяг до гри. На відміну від наркоманії, тютюнопаління, алкоголізму, ця залежність має виключно психологічний характер. У результаті такої залежності від гри, в дитини спостерігається емоційно-схильний та депресивний стан, який призводить до різних психічних розладів.

Достатньо розповсюджена поведінка дітей групи ризику, яку також можна охарактеризувати як девіантну – маргінальна поведінка. Така поведінка за своєю суттю є правомірною та не порушує норми діючого законодавства. Дитяча та підліткова маргінальність визначається перебуванням дитини на межі між двома соціальними сферами – світом дітей та світом дорослих [97].

Актуальними на сьогодні, у числі проблем дітей групи ризику залишаються втечі з дому, бродяжництво та соціальне аутсайдерство. Досить часто бродяжництво пов'язане з іншими видами відхилень у поведінці, зокрема, проституцією, алкоголізмом та пияцтвом, злочинністю та ін. Найбільш розповсюдженою причиною втечі з дому виявляється втрата сімейних та родинних зв'язків. Серед хлопців переважають емансипаційні втечі, серед дівчат – демонстраційні.

Ще одним розповсюдженим порушенням суспільного устрою й одночасно однією з розповсюджених форм девіації є хуліганство. Хуліганство проявляється у явній неповазі до суспільства у вигляді нецензурної лайки в людних місцях, образливого чіпляння до громадян, знищенням або псуванням чужого майна.

Наступною формою, дещо схожою на хуліганство є вандалізм. Вандалізм – це різноманітні види руйнівної поведінки: від витоптування газонів і клумб та засмічення парків до погромів магазинів та пошкодження чужого майна, пам'ятників історії та культури і т.п.

У ході роботи ми бачимо, що існує безліч форм відхилень у поведінці дітей групи ризику, різних за своєю суттю. Такі форми девіантної поведінки мають достатньо складне походження, але, так чи інакше, усі мають негативні наслідки для суспільства і для самої дитини.

Говорячи про причини відхилень у поведінці дітей групи ризику, в першу чергу варто зазначити про соціально-психологічну деформацію особистості дитини та тієї ситуації, у межах якої кояться такі дії. Якщо говорити про правопорушення, то у більшості випадків вони відбуваються у групі, аналізуючи причини необхідно враховувати загальну групову налаштованість, вплив інших членів групи, який може пригнічувати або видозмінювати поведінку під час скоєння конкретних дій.

Діти групи ризику виступають представниками саме тієї категорії населення, яка найбільше схильна до відхилень у поведінці, а саме девіантної поведінки, отже, вимагають до себе особливої уваги з боку відомчих структур та суспільства в цілому.

Далі варто подати перелік факторів, які, на нашу думку, обумовлюють відхилення у поведінці дітей групи ризику:

- біологічні фактори, що виявляються у наявності фізіологічних або анатомічних особливостей організму дитини та підлітка, тим самим ускладнюючи його соціальну адаптацію;

- психологічні фактори, пов'язані з наявністю у дитини психопатології або акцентуацій деяких рис характеру. Такі відхилення виражені у нервово-психічних захворюваннях, психопатії, неврастенії, межових станах, що підвищують збудливість нервової системи та обумовлюють неадекватні реакції дитини;

- соціально-педагогічні фактори, що виявляються у недоліках сімейного, шкільного або суспільного виховання. Підґрунтям їх є проблеми пов'язані з відхиленнями у ранній соціалізації дитини в період дитинства, пов'язані з накопиченням негативного досвіду, стійкої шкільної неуспішності та педагогічної занедбаності, яка у свою чергу сприяє не сформованості у дитини пізнавальних мотивів, інтересів та навичок;

- соціально-економічні фактори, пов'язані з наявною соціальною нерівністю та розшаруванням суспільства. Безробіття, інфляція, як наслідок, породжують соціальну напругу;

- морально-етичні фактори, які спостерігаються з одного боку у нейтральному, байдужому ставленні суспільства до різних форм прояву відхилень у поведінці, а з іншого боку, у занепаді морально-етичного рівня безпосередньо самого суспільства.

Хочемо підкреслити, що, на нашу думку, досить згубно впливає на сучасних дітей та молодь саме розшарування суспільства, яке й породжує відхилення у поведінці. Діти значно важче ставляться до того, що у когось з однолітків більше гарного та модного одягу, черговий новий смартфон і т.д. Почасти це важливий факт при скоєнні злочинів корисливого та насильницького спрямування.

Реакції протесту дітей групи ризику частіше всього виявляються у бродяжництві, суїцидальній поведінці, недисциплінованості, агресивних діях, хуліганстві. Небажання вчитися та брати участь у суспільно-корисній діяльності є реакцією відмови. Грубість з дорослими, лайлива лексика, пияцтво, наркоманія, сексуальні девіації, це вияв реакції імітації.

Для дитини властивою є потреба у вивільненні від контролю та опіки дорослих, прагнучи до незалежності, самостійності та утвердженні себе як особистості, вона вдається до різних дій, які ми розглянули вище.

Психологічні розлади, порушення поведінки, грубість, непорозуміння, несприйняття, це ті труднощі, що досить часто зустрічаються у більшості дітей, зокрема, дітей групи ризику, вони виступають невід'ємною частиною їхнього розвитку. У реальному житті суспільство нерідко має справу не з девіантною поведінкою дітей групи ризику, а з неприйняттям дорослими їх поведінки. Різним службам, вчителям, соціальним педагогам, та й самим батькам, почасти стає простіше наділити дитину, яка має та переживає проблеми, ярлик «важкої», «дитини групи ризику», «девіанта», тим самим відмежуватися від її індивідуальності та виправдати свою відмову і неможливість знайти з нею спільну мову та порозуміння.

Природньо, для самої дитини її поведінка вважається цілком нормальною та демонструє її прагнення до визнання. Такий пошук є способом для розширення меж індивідуального досвіду дитини, його соціалізації та розвитку. Виходячи з цього, така поведінка природня і необхідна. Вона нерозривно пов'язана людською життєдіяльністю, у якій будь-які соціальні зміни реалізуються шляхом девіантної поведінки.

Не випадково Л. Б. Шнейдер зауважує, що у період дорослішання важко провести та визначити кордони між нормальною та патологічною поведінкою. Девіантом можна називати ту дитину, яка «не просто одноразово та випадково має відхилення від поведінкової норми, а постійно демонструє поведінку, яка має соціально-негативний характер» [112].

Для уточнення меж переходу норми у відхилення варто визначити етапи відхилень у поведінці дітей групи ризику. На першому етапі відбувається дезорієнтація у незвичних умовах, які змінюються, у той час коли весь накопичений досвід, звичні способи поведінки (комунікативні, рольові) втрачають свою ефективність, а нові ще не напрацьовані. У цей час девіантна поведінка яскраво не виявляється, лише спостерігаються деякі його симптоми:

невиконання вимог батьків, вчителів; нехтування загальноприйнятими нормами, неслухняність.

На другому етапі відбувається так звана дестабілізація, коли дитина групи ризику робить спроби поновити особистісні та емоційно значимі і вагомі контакти у суспільстві. Якщо такі спроби не увінчаються успіхом, то це призводить до невпевненості у власних силах, зростанню роздратування та неприйняття навколишнього оточення, що сприяє зверненню дитини до соціально негативних форм поведінки.

Третій етап фрустрації дитини, який характеризується відсутністю знань і розуміння того, яким чином можливо знайти вихід з даної ситуації соціально прийнятним способом. Поведінка дитини на цьому етапі характеризується імпульсивністю та має афективний характер.

Четвертим етапом є адаптація до девіантної поведінки. Його характерною рисою виступає те, що дитина групи ризику починає відтворювати негативні поведінкові реакції та образи поведінки на рівні свідомого прийняття. На цьому етапі негативна поведінка дитини вже не вступає у протиріччя з її морально-етичними настановами, а відбувається усвідомлене досягнення конкретної та чітко визначеної мети для досягнення особистого зиску. Згодом така поведінка починає слугувати способом самоствердження у групі однолітків.

Визначені нами етапи відхилень у поведінці мають досить умовний характер, оскільки будь-який окремий випадок є комплексом специфічних характеристик, включно з особистісною мотивацією та соціальною поведінкою.

Отже, дитина групи ризику потребує системної профілактичної діяльності, а саме у момент перших симптомів початку відхилень у поведінці. У зв'язку з цим, можна стверджувати, що девіантна поведінка дітей групи ризику є нормальною реакцією на ненормальні для дитини умови, у яких вона перебуває. Соціально прийнятні способи взаємодії із соціумом, такі як спілкування, стають не актуальними або зовсім недосяжні. Як нами було з'ясовано раніше, поява у дітей групи ризику відхилень у поведінці (девіантної поведінки) передусім пов'язана з емоційною нестійкістю, афективними

реакціями та неадекватною поведінкою. Таке соціальне явище як «діти групи ризику» – результат впливу певних соціальних обставин, які сприяють двом типам переходу від дитинства до дорослості: безперервний та дискретний. У випадку безперервного переходу, розвиток дитини відбувається помірно, оскільки вона поступово навчається способам дорослої поведінки. У випадку ж дискретного переходу, дитина почасти виявляється невідповідною до виконання дорослих ролей при досягненні своєї формальної зрілості.

Оточення дитини групи ризику досить часто не спроможне коригувати агресивні прояви таких дітей, унаслідок чого виникають непорозуміння, але беззаперечним залишається той факт, що ці діти, це та група, яка особливо та нагально потребує соціально-педагогічної та психологічної підтримки з боку близьких людей: батьків, друзів, вчителів. До того ж, супутнім та не менш важливим фактором виступає вчасна профілактична діяльність соціального педагога, як чинник попередження та створення сприятливих умов життя для розвитку дитини, її становлення й успішної соціалізації.

1.5. Історичний контекст проблеми профілактичної діяльності з дітьми групи ризику

Зміни економічного, соціально-культурного характеру, які відбуваються у сучасному суспільстві, не спроможні повною мірою забезпечити повноцінний та різнобічний розвиток підростаючої особистості, здатної грамотно взаємодіяти з суспільством, розвивати свої особистісні якості у відповідності з загальнолюдськими цінностями, наслідком чого виступає поява дітей «групи ризику» із загрозливим зростанням відхилень у їх поведінці (девіацій). Поведінкові девіації, що не відповідають загальноприйнятим суспільним нормам, виникають, за твердженням Р. Мертона, у результаті розриву між культурними спрямуваннями та соціально схвалюваними засобами досягнення [33].

Зростання правопорушень серед дітей групи ризику, ненормативна поведінка, зростаюча гіперактивність та безконтрольність поведінки з відхиленням, дають підстави вважати зловбоденною проблему ефективної профілактичної діяльності щодо поведінки дітей групи ризику на методологічному та практичному рівнях. Дана проблема має стратегічний характер, впливаючи на генетичний фон, на національно-культурні особливості, та й в цілому на удосконалення гуманістичного суспільства.

Саме тому, на нашу думку, побудова сучасної педагогічної системи профілактичної діяльності з дітьми групи ризику потребує розробки нових теоретико-методологічних підходів, змісту, методичної складової, засобів організації, за якої соціально-культурна діяльність з дітьми групи ризику здійснювалася б не в окремому закладі, а з використанням виховного потенціалу усіх соціальних інститутів в їх системній взаємодії.

Профілактична діяльність поведінки дітей групи ризику потребує своєчасної розробки та використання спеціальних заходів профілактичного спрямування, здатних не лише стримувати, а й попереджувати складну ситуацію шляхом залучення у цю діяльність всіх можливих систем профілактичних заходів, пошуку їх вирішення на правовому, соціальному, медичному, психологічному, педагогічному рівнях [5], тобто шляхом комплексного вирішення проблеми відхилень у поведінці дитини. Продуктивному вирішенню проблеми профілактичної діяльності соціального педагога з дітьми групи ризику присвячено багато наукових праць у галузі психології, соціології, педагогіки, культурології, права, етики. Проте, незважаючи на значний теоретичний потенціал цих досліджень, у яких описово подано не просто наукові факти, а представлено всебічний та багатовимірний аналіз соціальних та психолого-педагогічних явищ, вивчаються ситуації та причини їх прояву, розглядаються можливі альтернативні шляхи вирішення соціально-педагогічних проблем. Відповідно до всього зазначеного, ми вважаємо доцільним звернутися до аспекту походження проблеми

профілактичної діяльності. Історичні аспекти профілактичної діяльності щодо відхилень поведінки дитини представлені у працях багатьох науковців.

У своєму дослідженні О. І. Белянкова у формуванні системи педагогічної профілактики серед неповнолітніх виокремила два етапи.

Перший (1866-1917 рр.) – створення нормативно-правової бази для організації роботи щодо попередження злочинності неповнолітніх, поява перших спеціальних виховних установ для неповнолітніх, формування ювенальної юстиції у системі педагогічної профілактики правопорушень неповнолітніх.

Другий етап (1917-1930 рр.) – формування радянської моделі системи педагогічної профілактики, вдосконалення законодавчої бази, накопичення та облік практичного досвіду щодо роботи з малолітніми злочинцями [10].

В межах різних історичних ситуацій формуються різні парадигми профілактичної діяльності з дітьми, що мають відхилення у поведінці, у кожній з яких враховується специфічне розуміння особистості, яка скоює злочин, як остання міра девіації; у якості альтернативи кримінальному покаранню, визначаються заохочувальні та компромісні норми; добираються для відповідних форм відхилень у поведінці види та розмір покарання; і, нарешті, визначаються перспективи та завдання педагогічного впливу.

Походження проблеми профілактичної діяльності являє собою наступні етапи:

- 1649 р. – кінець XVIII ст., коли було визначено поняття «малолітній» (Соборне уложення царя Олексія Михайловича 1649р.), як особлива група правопорушників, та було зроблено спробу визначення та окреслення спеціальних заходів впливу по відношенню до них. Але при призначенні покарань вікові особливості та особливості психіки дитини не враховувались. Дитина повністю корилася волі батьків, які мали право фізично їх карати, або віддавати винуватців в гамівні будинки під найм терміном до п'яти років. Перебування у гамівному будинку можна розглядати не лише як покарання, а й як засіб соціального захисту та профілактики злочинів неповнолітніх. У якості

засобів перевиховання дитини було залучення малолітніх до праці та наставляння вірою. На даному етапі правового поняття дитинства як особливого періоду життя що потребує захисту не існувало [69].

На цьому етапі зародження яскраво проявляється ліберально-кріпосна парадигма профілактики, відмінною рисою якої є те, що ліберальні ідеї Заходу поступово стали вплітатися в систему соціально-політичного тогочасного укладу, який характеризувався як патріархально-кріпосний. Цей період характеризується відсутністю спеціальних педагогічних праць, присвячених питанню профілактики відхилень у поведінці неповнолітніх.

- Початок XIX ст. - початок XX ст. – сформовано систему виправних закладів для малолітніх. Період характеризується розвитком громадських та приватних форм виховання дітей та підлітків. У якості міри впливу вперше передбачалося утримання дітей, що завинили, у виправних притулках. Ставилося завдання повного виправлення вихованців, їх моральне переродження [9]. Діти у них розподілялися за особистісними якостями та долучалися до трудової діяльності: малярного, слюсарного, токарного, ковальського та ін. ремесел. Таке ставлення до неповнолітніх правопорушників ґрунтувалося багато в чому на ідеях відомих педагогів (К. Д. Ушинського та Л. М. Толстого):

а) роль особистості педагога та вчителя щодо впливу на соціальний розвиток особистості підлітка в працях К. Д. Ушинського, який стверджував, що «...вихователь (навчання є лише одним із засобів виховання), котрий стоїть обличчям до обличчя з вихованцем, у самому собі має всю можливість успіхів виховання. Найголовніший шлях людського виховання це переконання, а на переконання можливо впливати тільки переконанням...» [104];

б) осмислення ситуації психологічного розвитку та становлення особистості Л. М. Толстим, виявлення його етапів та умов, особистісно-діяльнісної та аксіологічної природи становлення суб'єктивності, перевершивши ідею про так звану зону найближчого розвитку. До того ж Л. М. Толстой говорив про «єдиний вічний закон», написаний у серцях людей,

законі самовдосконалення, здатності людини до самозміни, саморозвитку при орієнтуванні на християнський ідеал [101].

Оскільки спеціалізованих виховних установ для дітей не вистачало, тому переважаючим залишався репресивний підхід у боротьбі з дитячою злочинністю. З 1898 по 1907 рр. 4947 неповнолітніх було засуджено до позбавлення волі та поміщено в колонії, 9442 – у в'язниці та арештні будинки [55].

Зазначене вище дозволяє нам виокремити наступну парадигму профілактичної роботи, позначивши її як нормативно-інституційну.

- Початок ХХ ст. – 1918 р. характеризувався створенням системи ювенальної юстиції, яка дозволила знизити дитячу злочинність. На той час система ювенальної юстиції проіснувала з 1910 по 1918 рр. Вперше особливий (спеціальний) суд над неповнолітніми злочинцями було започатковано 22 січня 1910 р. у м. Санкт-Петербурзі. Згодом такі суди функціонували у Москві, Києві, Харкові, Єкатеринбурзі та інших містах. Ці суди відмовлялися від ідеї відплати по відношенню до неповнолітніх, а на перше місце ставилися педагогічні, виховні завдання. Базовим принципом ювенальних судів було визнання цінності дитини як члена суспільства. Педагогічний аспект профілактики у цей період знайшов відображення в працях та діяльності С. Т. Шацького. Науковою розробкою проблеми профілактики відхилень у поведінці дітей займалися вчені-юристи Г. С. Фельдштейн, І.Я. Фойницький, М.П. Чубинський та ін. М.П.Чубинський визнавав, що кримінальна політика поділялася на превентивну політику та політику репресивну та мала головним, але не єдиним завданням боротьбу з злочинністю [107].

Наступна парадигма профілактичної діяльності – нормативно-бюрократична, яка характеризувалася розвиненістю законодавчої бази та бюрократичним підходом, що призводило систему покарань переважно до ув'язнення на противагу ідеї, що вже була затвердилася, а саме ідеї специфічного підходу до покарання неповнолітніх.

З 1918 до кінця 1980-их років державна політика по відношенню до неповнолітніх правопорушників швидко еволюціонувала: у першу п'ятирічку після революції було прийнято більше 50 законодавчих актів, стосовно неповнолітніх, спрямованих на покращення їх життя та виховання. Неповнолітні правопорушники уявлялися Радянською владою жертвами старого режиму. Тому по відношенню до них було дотримано ліберальної, гуманної політики. Зокрема, згідно Декрету «Про комісії для неповнолітніх» до дітей застосовувалися виховні заходи у вигляді передачі батькам, або особам, що їх замінюють, а також у спеціалізовані заклади.

У 20-ті роки ХХ ст. поставлено проблему соціального захисту молодого покоління. Відділи соціального виховання займалися питаннями соціального захисту, навчання та виховання дітей, які залишилися без батьківського піклування, та скоївши правопорушення. Завдання щодо виховання та соціального захисту дітей вирішували такі педагоги, як П. П. Блонський, А. С. Макаренко, В. С. Сорока-Росинський, Л. В. Занков та ін. Було створено систему спеціальної педагогічної профілактики, яка включала в себе такі елементи: мережу закладів, різноманітних організаційно-правових форм, типів та видів; органи управління закладами спеціальної педагогічної профілактики; громадські та державно-громадські об'єднання та організації, що здійснюють діяльність у галузі корекційно-профілактичної діяльності з неповнолітніми правопорушниками та вивчають проблему злочинності малолітніх з різних точок зору [10]. Педагогами було створено гуманістичні виховні системи, що прагнули позитивних змін у навчанні та вихованні дітей, що мали відхилення у поведінці. У Петрограді В. Н. Сорокою-Росинським було створено школу для бездоглядних та важковиховуваних дітей та підлітків ім. Ф. М. Достоєвського, С. М. Рівесом та Н. М. Шульманом – школу-комуна №1, М. М. Пістраком – Московську дослідно-показову школу-комуна ім. П. Н. Лепешинського, А. С. Макаренко – Полтавську та Курязьку трудові колонії ім. О. Горького, Харківська трудова комуна ім. Держинського, Прилуцька трудова комуна для хлопчиків та юнаків, Большевська комуна, Лопасненський інститут трудового

виховання «Нове життя» та ряд інших. Мета створення подібних закладів полягала у подоланні шкідливих звичок дітей та підлітків, надання їм допомоги у подоланні негативного досвіду, у знаходженні правильного життєвого шляху [107].

У 30-ті роки політика по відношенню до неповнолітніх посилюється. Так, вік залучення до кримінальної відповідальності встановлювався з 12 років. Кримінальне законодавство набирає все більшого репресивного характеру. Відмінною особливістю передвоєнних кримінальних законів та законів періоду Великої Вітчизняної Війни 1941-1945 рр. була жорстокість, встановлення каральних заходів, незважаючи на вік особи, яка скоїла злочин.

З кінця 30-х до кінця 70-х рр. ХХ ст. профілактична діяльність як наукове спрямування помітно втрачає свої позиції. Це можна простежити навіть на прикладі неприйняття криминології як науки. У цей період педагоги (В.А. Сухомлинський, М.А. Алемаскін, А.Б. Філонов) звертають особливу увагу на важливість створення гуманного простору для розвитку особистості дитини.

Організація діяльності щодо профілактичної роботи з дітьми, які мають відхилення у поведінці перетворюється у частину загальної педагогічної діяльності з гуманізації простору дитини, розвитку її світобачення, що простежується у діяльності В.О. Сухомлинського [494]. Один із розділів його системи присвячено профілактичній діяльності з «важкими» дітьми. Розглядаючи «важку» дитину як «дитя пороків» навколишнього середовища, В. О. Сухомлинський в основу роботи з нею і основу профілактики її правопорушень закладає принцип невичерпного гуманізму та людинолюбства, який властивий його педагогічним поглядам в цілому.

У 60-70-ті роки широку популярність здобуває також система профілактики правопорушень серед дітей М. А. Алемаскіна [15], яка побудована на позиціях діагностики рівня розвитку особистості, підготовлення педагогів, розвитку активної життєвої позиції у колективі, опорі на довіру в міжособистісних стосунках.

У 70-х – середині 80-х років система профілактичної діяльності щодо правопорушень виступала основою соціального регулювання громадського життя та являла собою профілактику правопорушень серед молоді, що працює; серед молоді, що навчається; серед осіб молодого віку, які ніде не навчаються, не працюють і ведуть аморальний, дозвільний спосіб життя на загальносоціальному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному рівнях.

А. Б. Філоновим розроблялася система профілактичної діяльності на основі організованої взаємодії між педагогом та «занедбаною» дитиною, що представляла собою обмін діями, інформацією, емоціями, які розуміються й приймаються кожним учасником. До того ж педагог повинен володіти знаннями щодо психолого-педагогічних особливостей поведінки дитини, факторів, що оптимізують спілкування, механізмів подолання психологічних бар'єрів та встановлення постійного контролю за поведінкою дитини. Методика контактної взаємодії, розроблена А. Б. Філоновим, орієнтована на позиції ресоціалізації дитини [80].

Даний етап пов'язаний з розвитком інституційно-гуманістичною парадигмою профілактичної діяльності щодо відхилень у поведінці дитини.

З 1990-х років до теперішнього часу стару систему профілактичної діяльності було зруйновано, а нову ще не сформовано. Боротьба із злочинами неповнолітніх на сучасному етапі розвитку нашої держави проводиться на різних рівнях та напрямках. Вона характеризується широким використанням загальновиховних, профілактичних та спеціальних каральних заходів. В цілому, починаючи з 90-х років та до сьогодні, ми можемо виокремити парадигму гуманізації профілактичної діяльності щодо відхилень у поведінці дитини у межах демократичної системи.

Аналізуючи дане явище, ми бачимо, що відбулася еволюція від єдиного підходу до проблеми покарання правопорушників до виокремлення малолітніх злочинців в окрему категорію, а згодом було здійснено перехід від проблеми покарання до постановки завдання їх виправлення, та, врешті-решт, до утвердження мети профілактичної роботи. Але кінцевих та остаточних

здобутків щодо профілактичної діяльності відхилень у поведінці дітей так і не спостерігаємо. Було позначено лишень окремі її структурні елементи та спрямування діяльності, що вкотре доводить актуальність ношої роботи.

Вибудований Ф. Зіннуровим аналіз соціально-історичних передумов формування педагогічної системи профілактичної діяльності відхилень у поведінці дітей та підлітків не враховує тих співвідношень педагогіки та ювенальної юстиції, що нами було розглянуто вище, та має характер методичного та інституціонального змісту. Нами було здійснено короткий історичко-педагогічний огляд джерел, який дозволив виділити етапи становлення та розвитку педагогічної системи профілактики відхилень у поведінці дітей:

- перший етап (X – XV ст.) – давньоруський, характерними особливостями якого було розуміння правлячою верхівкою невеликих руських князівств необхідності цілеспрямованої роботи з «важкими» дітьми;

- другий етап (XVI – XVII ст.) – гуманістичний: в цей період відбувається впровадження в систему профілактичної роботи елементів гри, ініціаторами якої були Симеон Полоцький, Я. А. Коменський та ін.;

- третій етап (перша половина XVIII ст.) – петровський та його основні тенденції;

- четвертий етап (друга половина XVIII ст.) – катерининський та його основні тенденції;

- п'ятий етап (перша половина XIX ст.) – карний та його негативні тенденції;

- шостий етап (друга половина XIX ст.) – богоугодний та його духовні тенденції;

- сьомий етап (20-ті роки XX ст.) – етап вільного, громадського, колективного, радянського виховання та його початкові тенденції;

- восьмий етап (30-ті роки XX ст.) – авторитарний та його негативні тенденції;

- дев'ятий етап (друга половина 30-тих років ХХ ст.) – макаренковський та його новаторські профілактичні тенденції;

- десятий етап (40-ві – 50-ті роки ХХ ст.) – сталінський та його позитивні та негативні тенденції, зокрема, це досвід сталінських десятиліть, який осмислюється як «бездітна педагогіка»;

- одинадцятий етап (60-ті – 70-ті роки ХХ ст.) – реабілітаційний та його гуманістичні профілактичні тенденції;

- дванадцятий етап (80-ті – 90-ті роки ХХ ст. по теперішній час) – комплексний, його тенденції та здійснення системного і технологічного (з точки зору педагогічної та психологічної теорії) підходів до профілактики та подолання відхилень у поведінці дітей та молоді – систематичний та гуманістичний підходи до педагогічної системи перевиховання дітей групи ризику [33].

Таким чином, до історичних передумов виникнення сучасної педагогічної системи профілактичної діяльності щодо відхилень у поведінці дітей можна віднести організаційно-педагогічну діяльність державних органів влади, а також політичні, соціальні та економічні фактори.

Висновки до першого розділу

У першому розділі нашої роботи в ході теоретичного аналізу та аналізу науково-методичної літератури щодо питання профілактичної діяльності соціального педагога з дітьми групи ризику було встановлено, що в нашому суспільстві існують негативні фактори, які сприяють зростанню дитячої та підліткової злочинності, девіантної поведінки як різновиду ненормативної поведінки.

У ситуації, що склалася виникає потреба в розробці цілісної системи профілактичної діяльності соціального педагога з дітьми групи ризику на основі інтеграції знань гуманітарних наук, у розробці педагогічних технологій і

застосуванні їх в різних сферах соціальної практики, важливо комплексно вирішувати проблеми попередження відхилень у поведінці дітей, що вказує на актуальність даної проблеми.

Уточнено та систематизовано понятійно-категоріальний апарат дослідження, що включає такі поняття як «дитинство», «ризик», «діти групи ризику». Крім того, представлено міжнародну та державну законодавчу базу, яка гарантує права та свободи дитини, розкрито особливості дітей групи ризику, що мають відхилення у поведінці, розглянуто класифікації та поділ дітей на групи, а також представлено визначення факторів ризику, причини розвитку відхилень у поведінці дітей групи ризику, розглянуто історичний контекст проблеми профілактичної діяльності з дітьми групи ризику.

Ми переконалися в тому, що дитина групи ризику потребує системної профілактичної діяльності. Нами було з'ясовано, що поява у дітей групи ризику відхилень у поведінці (девіантної поведінки) передусім пов'язана з емоційною нестійкістю, афективними реакціями та неадекватною поведінкою. Саме у такій ситуації важливим фактором виступає вчасна профілактична діяльність соціального педагога.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМИ ПРОФІЛАКТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА З ДІТЬМИ ГРУПИ РИЗИКУ

2.1. Організація емпіричного дослідження. Діагностика соціально-психологічних особливостей дітей, включених до групи ризику

Реалізація нашого емпіричного дослідження полягає у практичній перевірці розглянутих вище теоретичних положень шляхом їх емпіричного зіставлення з об'єктами наукового вивчення. Тобто у відповідності до гіпотези кваліфікаційної роботи в самому загальному вигляді нашу експериментальну діяльність можна розглядати, в першу чергу, як засіб перевірки теоретичних знань в галузі соціально-педагогічного супроводу дітей групи ризику на придатність їх реалізації на практиці.

При цьому реалізація емпіричного дослідження передбачала роботу, яка здійснювалась одночасно на декількох рівнях:

- внутрішньому – суб'єктивному, що проявляється в переконаності дослідника у правильності своїх висновків;
- зовнішньому – об'єктивному, пов'язаному з підтвердженням теорії практикою;
- прямому дослідженні, тобто пов'язаній з проведенням дослідником значущої в плані пізнання роботи на емпіричному рівні;
- непрямому дослідженні, тобто встановлення відповідності раніше визнаним у профілактичній діяльності знань.

Серед характерних рис нашого емпіричного дослідження можна назвати:

- навмисне введення у педагогічний процес принципово важливих змін відповідно гіпотезі та завданням дослідження;
- організація педагогічного процесу, яка дозволяє досягнути зв'язок між явищами, що вивчаються не порушуючи педагогічного процесу в цілому.

У дослідженні нами було враховано те, що специфічною ознакою експериментальних досліджень гуманітарних, зокрема педагогічних концепцій полягає в тому, що вони відрізняються значним теоретизуванням змісту, а також абстрактним характером основної частини висновків, положень, отриманих у результаті теоретичного аналізу та узагальнень, що обумовлює виникнення певних ускладнень:

- не кожне положення концепції може бути підтверджено практично;
- загальновідомі факти не потребують додаткового підтвердження, оскільки мають аксіоматичний характер та не можуть бути спростованими;
- відсутність у деяких випадках можливості отримання об'єктивної та вичерпної інформації щодо об'єктів дослідження внаслідок їх складності та багатоаспектності.

У процесі емпіричного дослідження нами було використано такі методи:

- констатуючий експеримент;
- математична обробка емпіричних даних;
- аналіз та узагальнення результатів.

Наша робота у процесі емпіричного дослідження щодо профілактичної діяльності соціального педагога з дітьми групи ризику проводилася з опорою на наступні загальнонаукові та конкретно-наукові принципи:

- принцип цілісності у вивченні педагогічного явища, який передбачає конкретне визначення місця явища, що вивчається у цілісному педагогічному процесі;
- принцип об'єктивності, яким передбачено фіксацію усіх проявів динаміки якостей особистості, яка досліджується та зіставлення даних нашого дослідження з результатами інших досліджень;
- принцип ефективності, який визначає, що отримані результати повинні бути вищими за результати, отримані у типових, стандартних умовах протягом однакового часу та при наявності однакових матеріальних та фінансових ресурсів.

До експериментальної частини дослідження нами включено 2 етапи дослідницької діяльності:

- 1) констатуючий етап (включає в себе підбір методик, спрямованих на дослідження схильності до прояву девіантної поведінки у дітей групи ризику. Проведення первинної діагностики рівня схильності;
- 2) профілактичний етап (полягає у розробці та виробленні рекомендацій щодо профілактичної діяльності відхилень у поведінці дітей групи ризику.

В ході реалізації емпіричного дослідження у відповідності до визначених етапів ми поставили перед собою ряд експериментальних завдань:

- 1) дослідити схильність до проявів девіантної поведінки у дітей групи ризику за допомогою стандартизованих методик, що будуть перераховані нижче;
- 2) розробити програму профілактичної діяльності щодо відхилень у поведінці дітей групи ризику.

Головна мета емпіричного дослідження полягала у вивченні рівня схильності до відхилень у поведінці дітей підліткового віку групи ризику та змістовного наповнення конкретних проявів ненормативної поведінки, а також можливих соціальних чинників, що лежать в їх основі.

Таким чином, приступаючи до емпіричного дослідження, щодо профілактичної діяльності соціального педагога з дітьми групи ризику, ми звернулися до виявлення рівня схильності школярів до девіантної поведінки з подальшою розробкою програми, спрямованої на профілактику відхилень у поведінці серед зазначеної групи дітей. Експериментальною базою дослідження нами було обрано Криворізьку загальноосвітню школу-інтернат I-II ступенів №4.

Нами було охоплено учнів 8-х та 9-х класів, які перебувають на внутрішньошкільному обліку як такі, що відносяться до групи ризику. До безпосередньої зустрічі з підлітками було проведено бесіди з соціальним педагогом та практичним психологом закладу, а також зібрано анкетні дані про

цих дітей. Всього обстежено 39 підлітків у віці 13-15 років, з них 13 дівчаток та 26 хлопчиків. Діагностування проводилося анонімно, використовувалися лише дані статі та віку. Загальна характеристика вибірки представлена у таблиці 2.1

Таблиця 2.1

Загальна характеристика вибірки дослідження

	8-А клас	8-Б клас	9-А клас	9-Б клас	Разом
Хлопчики	5	7	7	7	26
Дівчатка	3	4	3	3	13
Всього	8	11	10	10	39

Для визначення рівня схильності дитини до девіантної поведінки, змістовного наповнення конкретних проявів ненормативної поведінки, а також можливих соціальних чинників, що лежать в їх основі, використовувались наступні методики:

- діагностика схильності до відхилень у поведінці (О. М. Орел);
- опитувальник «Самооцінка психічних станів особистості» Г. Айзенка;
- методика виявлення причин відхилень у поведінці і розвитку підлітка (Н. В. Перешеїна, М. М. Заостровцева);
- експрес-діагностика алкоголізму і наркоманії у підлітків RAFFT (в модифікації А. Ю. Єгорової).

Діагностика схильності до відхилень у поведінці (О. М. Орла). Методика О. М. Орла є стандартизованим тест-опитувальником, призначеним для вимірювання готовності (схильності) підлітків до реалізації різних форм девіантної поведінки. Опитувальник є набором спеціалізованих психодіагностичних шкал, спрямованих на вимірювання готовності (схильності) до реалізації окремих форм девіантної поведінки.

Методика передбачає врахування і корекцію установки на соціально бажані відповіді випробовуваних. Шкали опитувальника діляться на змістовні

та службову. Змістовні шкали спрямовані на вимірювання психологічного змісту комплексу пов'язаних між собою форм девіантної поведінки, тобто соціальних і особистісних установок, що стоять за цими поведінковими проявами. Службова шкала призначена для вимірювання схильності досліджуваного давати стосовно себе соціально-схвалювану інформацію, оцінки достовірності результатів опитувальника в цілому, а також для корекції результатів за змістовними шкалами залежно від вираженості установки випробовуваного на соціально-бажані відповіді.

Методика діагностики схильності до відхилень у поведінці дитини містить такі шкали:

1. Шкала установки на соціальну бажаність (службова шкала). Дана шкала призначена для вимірювання готовності випробовуваного представляти себе в найсприятливішому світлі з погляду соціальної бажаності.

2. Шкала схильності до порушення норм і правил. Дана шкала призначена для вимірювання схильності випробовуваного до порушення яких-небудь норм і правил, схильності до заперечення загальноприйнятих норм і цінностей, зразків поведінки.

3. Шкала схильності до адиктивної поведінки. Дана шкала призначена для вимірювання готовності реалізувати адиктивну поведінку. Результати в діапазоні 50-70 Т-балів за даною шкалою свідчать про схильність випробовуваного до відходу від реальності за допомогою зміни свого психічного стану, про схильність до ілюзорно-компенсаторного способу рішення особових проблем. Крім того, ці результати свідчать про орієнтацію на чуттєву сторону життя, про наявність «сенсорної спраги», про гедоністично орієнтовані норми і цінності.

4. Шкала схильності до самопошкоджуючої і саморуйнівної поведінки. Дана шкала призначена для вимірювання готовності реалізувати різні форми аутоагресивної поведінки. Об'єкт вимірювання очевидно частково перетинається з психологічними властивостями, що вимірюються шкалою № 3.

5. Шкала схильності до агресії і насильства. Дана шкала призначена для вимірювання готовності випробовуваного до реалізації агресивних тенденцій в поведінці. Показники, що лежать в діапазоні 50-60 Т-балів, свідчать про наявність агресивних тенденцій у випробовуваного.

6. Шкала вольового контролю емоційних реакцій. Дана шкала призначена для вимірювання схильності випробовуваного контролювати поведінкові прояви емоційних реакцій. Ця шкала має зворотній характер.

7. Шкала схильності до делінквентної поведінки. Назва шкали носить умовний характер, оскільки шкала сформована з тверджень, котрі диференціюють «звичайних підлітків» та осіб із зафіксованими правопорушеннями, що можуть легко вступати в конфлікт із загальноприйнятим способом життя і правовими нормами. Дана шкала вимірює готовність (схильність) підлітків до реалізації делінквентної поведінки. Висловлюючись метафорично, шкала виявляє «делінквентний потенціал», який лише при певних обставинах може реалізуватися в житті дитини.

Опитувальник «Самооцінка психічних станів особистості» Г. Айзенка. Опитувальник Г. Айзенка включає в себе опис різних психічних станів. Опитувальник дає можливість визначити рівень тривожності, фрустрації, агресії та ригідності. Сутність проведення методики полягає у тому, що кожному респонденту пропонується опитувальник з 40 стандартних тверджень, з якими він повинен виразити згоду або незгоду. Обробка результатів за методикою відбувається за допомогою ключа. Після стандартної обробки зібраних у досліджуваних відповідей по кожному з них будується профіль схильності до переживання кожного з 4-х дисфоричних станів. Під час проведення опитувальника «Самооцінка психічних станів особистості» Г. Айзенка було запропоновано твердження, що містили опис різних психічних станів. Дані методики оцінювалися за бальною шкалою. Якщо цей стан часто спостерігається, то учень ставить 2 бали, якщо цей стан буває, але зрідка, то ставить 1 бал, якщо зовсім не підходить – 0 балів. У дітей, які показали від 0 до

7 балів – низькі показники. В учнів, чиї бали складають від 8 до 14 – середній показник, при показниках від 15 до 20 – високий рівень.

Експрес-діагностика алкоголізму і наркоманії у підлітків за допомогою тесту RAFFT (Relax, Alone, Friends, Family, Trouble) в модифікації А. Ю. Єгорова.

Для швидкої діагностики алкоголізму та наркоманії у підлітків використовується тест RAFFT (Relax, Alone, Friends, Family, Trouble) (Ewing, 1984) в модифікації А. Ю. Єгорова. Тест може служити інструментом виявлення груп ризику в підлітковій популяції.

Проведення обстеження за методикою RAFFT передбачало дотримання наступної процедури. Спочатку учнів розсадили за окремі парти, щоб вони не мали змоги спілкуватися та піддивлятися варіанти відповідей один у одного. На обмірковування відповіді часу не відводилося, оскільки важливою є їх перша реакція на зміст тверджень. У випадку ускладнень досліджуваній звертався до експериментатора.

Методика виявлення причин відхилень у поведінці і розвитку підлітка (Н. В. Перешейна, М. М. Заостровцева). Реалізація даної методики передбачає залучення експертів, у ролі яких в нашому випадку виступили педагоги, які працюють з учнями вибірки дослідження. Вчителю або класному керівнику пропонується заповнити таблицю «Основні причини відхилень у поведінці та розвитку», де перераховані можливі причини, що формують педагогічну занедбаність школяра. Респондент, що заповнює таблицю-анкету, фіксує встановлені причини, якщо вони не відображені в таблиці, то заносяться в розділ «Інші причини».

Аналіз всього матеріалу дасть можливість зробити висновки про причини щодо схильності до відхилень у поведінці даного підлітка. Результати обстеження особистості важкого підлітка заносяться в Карту обстеження. У ній представлено декілька розділів: загальні відомості, сімейне виховання, навчання, дисципліна, суспільно-трудова діяльність, оцінне ставлення до колективу, асоціальні відхилення, причини відхилень, властивості особистості,

висновок, педагогічні рекомендації. Аналіз усього матеріалу дасть можливість зробити висновки щодо схильності до девіацій у дітей, яких включено до вибірки дослідження.

Отримані результати було статистично оброблено, проаналізовано та узагальнено. Загалом досліджувані поставились до тестування уважно, серйозно та зацікавлено. У підсумку можна стверджувати, що наше дослідження пройшло успішно та результативно.

Результати, отримані за методикою О. М. Орла представлено у таблиці 2.2 та рисунку 2.1. Дані методики оцінювалися за стандартною шкалою Т-балів.

Таблиця 2.2

**Результати діагностики схильності до відхилень у поведінці дітей
«групи ризику»**

№ шкали	Назва шкали	Кількісний показник	Відсотковий показник
1.	Установка на соціальну бажаність	8 учнів	20,5%
2.	Схильність до порушення норм і правил	32 учні	82,1%
3.	Схильність до адиктивної поведінки	25 учнів	64,1%
4.	Схильність до самоушкоджувальної і саморуйнуючої поведінки	17 учнів	43,6%
5.	Схильність до агресії і насильства	22 учні	56,4%
6.	Вольовий контроль емоційних реакцій	27 учнів	69,2%
7.	Схильність до делінквентної поведінки	16 учнів	74,4%

Як видно з таблиці 2.2 та рисунку 2.1 при діагностуванні учнів «групи ризику» було виявлено 8 учнів (20,5%), що мали високі показники за 1 шкалою. Це свідчить про те, що цим дітям притаманна висока мотивація соціального схвалення, що виражається у бажанні справляти гарне враження на оточуючих та відповідати соціальним очікуванням. Показовий невисокий відсоток респондентів, що отримали високий бал за даною шкалою. Це свідчить про те,

що більшість учнів групи ризику байдуже ставляться суспільної оцінки та не намагаються слідувати суспільним вимогам, мають занадто низьку мотивацію соціального схвалення, що може лежати в основі ненормативних поведінкових проявів.

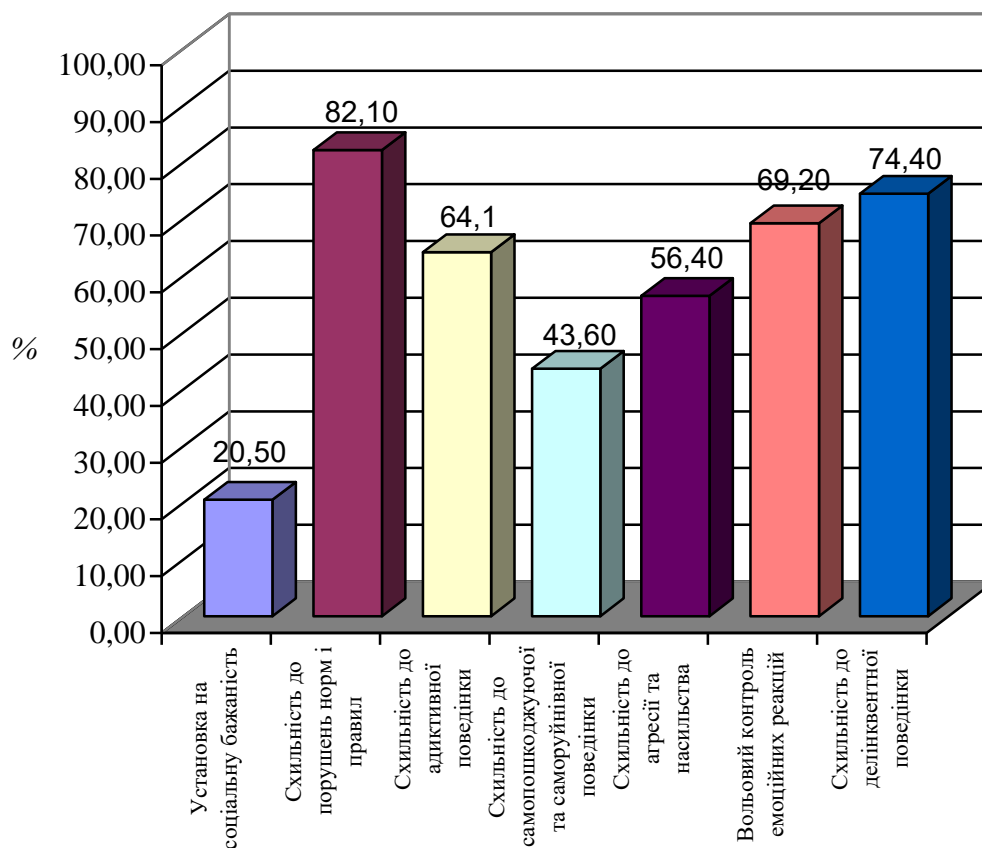

Рисунок 2.1 Результати діагностики схильності до відхилень у поведінці дітей «групи ризику»

За шкалою схильності до порушення норм і правил нами досліджувалася схильність дітей до подолання будь-яких загальноприйнятих норм та правил, їх схильність до заперечення загальнолюдських цінностей та зразків поведінки. У результаті в 32 учнів (82,1%) спостерігається поведінка, яка свідчить про вираженість зазначених тенденцій, про схильність протиставляти власні норми та цінності груповим, про наміри порушувати спокій, шукати неприємності, йти в розрід соціальним нормам і правилам.

Відповідно до 3 шкали, де нами виявлялася схильність дітей «групи ризику» до реалізації адиктивної поведінки, було виявлено 25 учнів (64,1%),

яким притаманна схильність до втечі від реальності за допомогою зміни свого психічного стану, тобто до вживання алкогольних та наркотичних речовин. Таким чином, можна констатувати досить значний відсоток дітей групи ризику, які характеризуються схильністю до залежної поведінки.

За 4 шкалою вимірюється схильність до самопошкоджуючої та саморуйнівної поведінки, де було виявлено 17 (43,6%) учнів, які є схильними до ризику і заподіяння собі шкоди. Дані результати свідчать про низьку цінність власного життя, схильність до ризику, потребу гострих відчуттів.

Відповідно до 5 шкали нами було виявлено схильність до агресії і насильства. Аналізуючи показники цієї шкали нами було виявлено 22 (56,4%) учнів здатних до реалізації агресивних тенденцій у своїй поведінці. Високі показники засвідчують про їх агресивну спрямованість у стосунках з іншими людьми, про схильність та прийнятність дітьми вирішувати свої проблеми за допомогою насилля, принижуючи своїх однолітків.

Шоста шкала методики дає уявлення про ступінь вольового контролю своїх емоційних реакцій. Відповіді 27 (69,2%) учнів говорять про те, що у них переважає слабкий вольовий контроль емоційної сфери, їх небажання або неспроможність контролювати поведінкові прояви емоційних реакцій. Крім того, це свідчить про схильність реалізовувати негативні емоції безпосередньо через поведінку, про несформованість вольового контролю своїх потреб.

За допомогою 7 шкали ми мали можливість з'ясувати схильність дітей «групи ризику» до делінквентної поведінки. Ця шкала носить умовний характер, оскільки містить твердження, що диференціюють «звичайних» підлітків та дітей із зафіксованими правопорушеннями, які вже мали проблеми та вступали у конфлікт із загальноприйнятим способом життя та правовими нормами. Результат вражає – 29 учнів (74,4%) мають готовність (схильність) до реалізації делінквентної поведінки. Заспокоює те, що ця шкала виявляє «делінквентний потенціал», котрий лише при певних обставинах та умовах життя може реалізуватися в житті дитини.

Результати проведення методики Г. Айзенка «Самооцінка психічних станів» представлено в таблиці 2.3 та рисунку 2.2.

Отже, як бачимо за результатами опитувальника серед учнів щодо стану тривожності переважає середній рівень, який виявлено у 19 учнів (48,7%). Показник тривожності цих дітей знаходиться у межах допустимого рівня. Щодо наступної групи запитань, то вони дають нам можливість з'ясувати рівень фрустрації учнів експериментальної групи. Переважає середній рівень, який виявлено у кількості 19 учнів (48,7%). Це свідчить про наявність стану фрустрації у дітей та про те, що їх лякають труднощі та невдачі. Працюючи над блоком питань, що дали нам змогу виявити рівень агресії дітей, то він проявився на високому рівні – спостерігається у 19 учнів (48,7%). Цей факт говорить про те, що діти агресивні, нестримані, у них є труднощі у спілкуванні з однокласниками, вчителями й вихователями, батьками, або особами, що їх замінюють. Щодо стану ригідності, то тут переважає середній рівень, який виявлено у 22 учнів (56,4%).

Таблиця 2.3

Результати опитувальника самооцінки психічних станів Г. Айзенка

Психічні стани	Рівні		
	Низький	Середній	Високий
Тривожність	7 учнів (17,9%)	19 учнів (48,7%)	13 учнів (33,3%)
Фрустрація	7 учнів (17,9%)	19 учнів (48,7%)	13 учнів (33,3%)
Агресивність	2 учні (5,1%)	19 учнів (48,7%)	18 учнів (46,1%)
Ригідність	9 учнів (23,1%)	22 учні (56,4%)	8 учнів (20,5%)

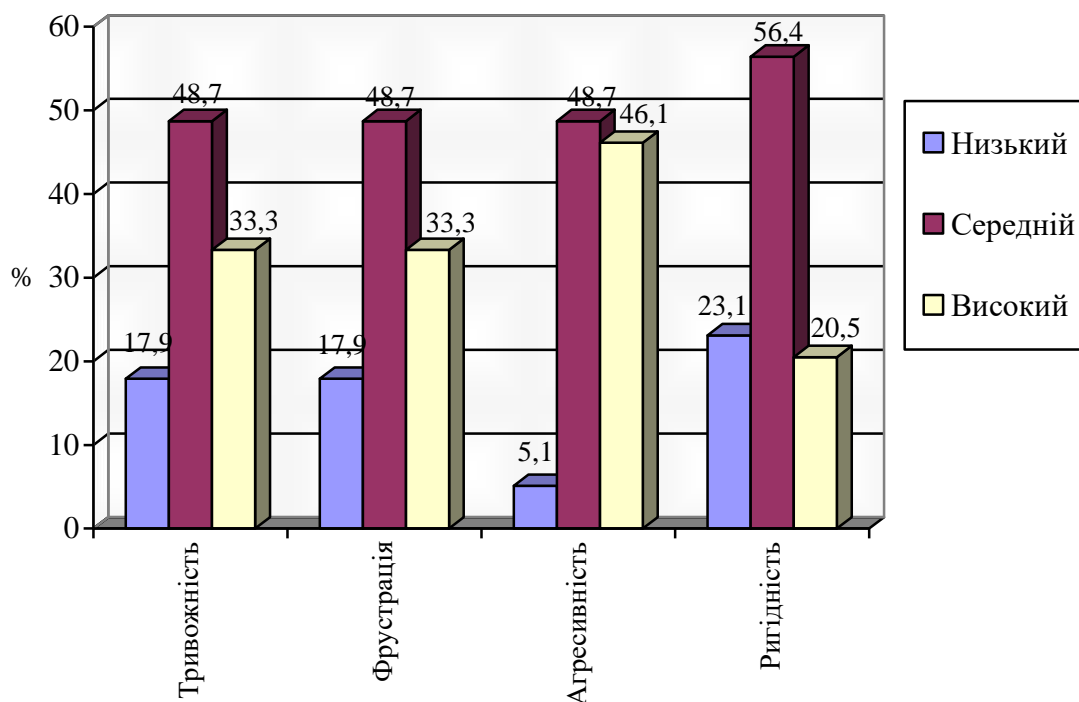

Рисунок 2.2. Дані опитувальника самооцінки психічних станів Г. Айзенка

У ході емпіричного етапу дослідницької роботи нами було також проведено тест RAFFT (Relax, Alone, Friends, Family, Trouble) (Ewing, 1984) в модифікації А. Ю. Єгорова для швидкої діагностики схильності до алкоголізму та наркоманії у дітей «групи ризику». Дані методики оцінювалися за бальною шкалою. Якщо випробуваний набрав хоча б 1 бал, то можна говорити про його схильність до хімічної залежності, його слід направити на консультацію до лікаря психіатра-нарколога для з'ясування причин залежної поведінки. Якщо випробуваний набирає 2 бали і більше, то доречно припустити наявність у дитини хімічної залежності. Слід роз'яснити учню та його батькам необхідність медичного втручання та направити його на лікування до лікаря психіатра-нарколога. Після обробки даних нами було отримано наступні результати (таблиця 2.4, рис. 2.3).

Як бачимо з наведеної інформації результати невтішні. Як для даної вікової групи, то занадто багато позитивних відповідей на запропоновані запитання. У сумі було набрано 2 бали у 5 учнів, 2,5 бали у 2 учнів, що у відсотковому вимірюванні становить 17,9%. При отриманні таких результатів

ми з упевненістю можемо зробити припущення про наявний підвищений ризик формування у дітей хімічної залежності.

Таблиця 2.4

Результати проведення тесту RAFFT в модифікації А. Ю. Єгорова

Зміст запитання	К-сть учнів 8-х класів	К-сть учнів 9-х класів	Всього
1. Випиваєте Ви або вживаєте наркотики для того, щоб розслабитися, відчувати себе краще або вписатися в компанію (наявність позитивних мотивів залежної поведінки)	2 учні	4 учні	6 учнів (15,4%)
2. Ви коли-небудь випивали або вживали наркотики, перебуваючи на самоті? (наявність психологічної залежності від вживання алкоголю та наркотиків)	–	6 учнів	6 учнів (15,4%)
3. Чи вживаєте Ви або хтось із Ваших близьких друзів алкоголь або наркотики? (залежна поведінка респондента та близького оточення)	–	13 учнів	13 учнів (33,3%)
4. Чи має хтось із Ваших близьких родичів проблеми, пов'язані з вживанням алкоголю або наркотиків? (дезадаптивні прояви близьких родичів, пов'язані з їх залежною поведінкою)	–	7 учнів	7 учнів (17,9%)
5. Чи траплялися у Вас неприємності через вживання наркотичних засобів? (дезадаптація, пов'язана із вживанням наркотичних речовин)			

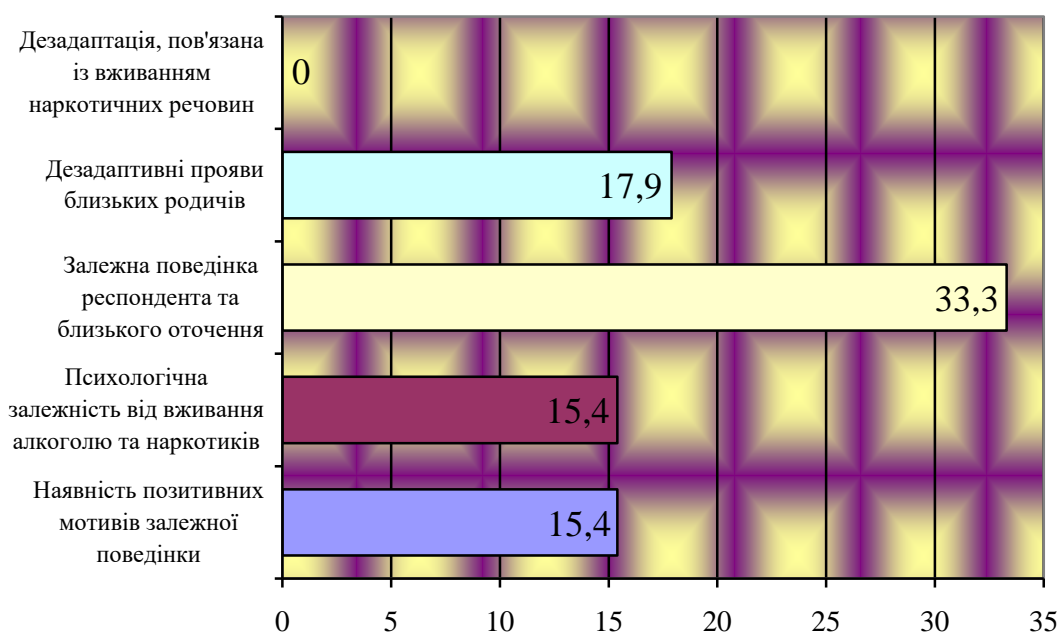

Рисунок 2.3. Статистичні показники проведення тесту RAFFT в модифікації А. Ю. Єгорова

Це говорить про те, що вживання алкогольних, наркотичних і токсичних засобів для них є нормальним, такий спосіб життя говорить про відхід від реального світу і незайнятість дозвіллям, а також це говорить про те, що у випробовуваних є оточення, у якому вітається подібний спосіб життя або можна припустити, що у них достатньо вільного часу, для того, щоб виявляти девіації.

Варто також зупинитися на методиці виявлення причин відхилень у поведінці і розвитку підлітка (Н. В. Перешеїна, М. М. Заостровцева). У нашому дослідженні взяли участь 4 педагога-вихователя, які безпосередньо працюють у класах, з якими ми проводили роботу. Було з'ясовано, що до найбільш поширених причин (за результатами опитування та на думку педагогів) відносяться: вплив сім'ї (авторитарний та індіферентний стилі виховання, халатне ставлення до виховання дітей); несприятливі психологічні умови розвитку в сім'ї, а саме відсутність батьківського авторитету (67% сімей від загальної кількості сімей); судимість батьків (2%); жорстокість і насильство в сім'ї, алкоголізм, чванство, культ фізичної сили в сім'ї, неадекватні вимоги до

дитини (86% сімей); відсутність довірливих стосунків між дітьми та батьками (78%); відсутність сімейних традицій (83% сімей).

За результатами дослідження встановлено, що особливу значущість в плані виникнення девіацій має вплив соціального середовища. При цьому девіантна поведінка підлітків розуміється результатом прагнення відповідати культурним цінностям, що суперечать узвичаєному морально-етичному порядку. Відхилення у поведінці та девіантна соціалізація виникають у процесі взаємодії з тими, хто заохочує порушення етичних і моральних норм та правил, при обмеженості контактів з тими, хто їх підтримує. 36% продіагностованих дітей мають досвід спілкування з девіантними однолітками, дружбу з підлітками із груп з негативною суспільною спрямованістю або ж, що є найстрашнішим, вплив дорослих з антигромадськими схильностями, серед яких можуть бути близькі та рідні. Такі діти захоплюються відвідуванням дискотек, інтернет-клубів, безконтрольним недозованим переглядом фільмів жахів, еротики, діти прагнуть до жорстокості та насильства. 35% респондентів вказали в захопленнях перегляд провокативних телепередач та інтернет-сайтів, оскільки ці випробовувані мають необмежений доступ до інтернет-джерел у мобільних додатках, в сім'ї або у друзів.

Враховуючи гіпотезу нашого дослідження, що була сформульована нами на початку нашої роботи й полягала в припущенні, що процес профілактичної діяльності соціального педагога з дітьми групи ризику буде ефективним за умови його організації як соціально-педагогічної системи, в якій передбачено забезпечення спрямованості зусиль фахівця на розвиток когнітивної сфери дитини, що включає самопізнання, знання про сутність, функції соціальної компетентності особистості, здоровий спосіб життя; сприяння активному засвоєнню дітьми групи ризику навичок і досвіду конструктивної соціальної взаємодії; забезпечення соціально-педагогічної профілактики негативних проявів, зокрема залежної поведінки, дітей групи ризику. Отже, ми можемо зробити висновок, судячи з отриманих нами результатів у ході дослідження, що гіпотеза отримала підтвердження та потребує розробки ефективних

профілактичних заходів, спрямованих на попередження та ліквідацію виявлених нами відхилень у поведінці дітей групи ризику.

Зважаючи на це, після комплексного діагностичного обстеження було розроблено профілактичну програму, метою якої є профілактика відхилень у поведінці дітей «групи ризику» та вироблено рекомендації, спрямовані на усунення та нейтралізацію негативних проявів поведінки дітей групи ризику. Ми припустили, що за допомогою профілактичної програми рівень схильності до відхилень та девіації знизиться. Програма розрахована на дітей «групи ризику» 13-15 років з високим рівнем схильності до девіантної поведінки.

2.2 Технологія та зміст профілактичної діяльності з дітьми групи ризику

Ускладнення соціально-економічних умов життя населення, вплив засобів масової інформації, які поширюють ідеї і цінності, що суперечать установкам на формування морально-екологічного суспільства, загострили проблему «діти групи ризику». Належність дітей до групи ризику обумовлена різною несприятливою етіологією, тобто має різні соціальні корені. Це категорія дітей, що в силу певних причин свого життя, більше за інших категорій схильна до негативних зовнішніх впливів з боку суспільства і його кримінальних елементів, що став причиною дезадаптації неповнолітніх.

Учнів Криворізької загальноосвітньої школи-інтернат I-II ступенів № 4 ми можемо віднести до категорії дітей «групи ризику», оскільки це ті діти, які перебувають у критичній ситуації під впливом певних небажаних чинників. До ризику зазвичай піддаються діти через відсутність нормальних умов їх повноцінного розвитку, а також з наявними небажаними факторами, які впливають на них і обумовлюють велику ймовірність їх несприятливої соціалізації (фізичні недоліки, соціальна та педагогічна занедбаність і т. п.). Діти цього навчального закладу становлять соціально незахищені (групи

ризик) і педагогічно запущені діти, в основному психологічно і фізично здорові, але котрі стали важкими через неправильне виховання або відсутність його протягом тривалого часу. Соціально-педагогічна занедбаність у даній ситуації розглядається нами як негативний стан особистості дитини, що виявляється в несформованості її властивостей до самосвідомості, діяльності та спілкування і виражається в порушеному образі «Я». Ситуація розвитку соціально-педагогічної занедбаності дітей школи-інтернату №4 складається з поєднань характеристик виховного мікросоціуму, освітньо-виховного процесу і внутрішньої позиції дитини. Соціально-педагогічна занедбаність також багато в чому визначається особливостями сімейної соціалізації дітей, особливо в період їх раннього дитинства. Основними факторами її формування є педагогічна неспроможність батьків, низький культурний рівень сім'ї, небажання помічати особливостей розвитку дітей, неувага до розвитку дитини, відсутність розвиваючого середовища, адекватного віку. У досліджуваних нами дітей не сформований провідний вид діяльності, порушено спілкування з дорослими і однолітками, внаслідок чого їх психічний розвиток має свої особливості як в особистісній, так і в інтелектуальній сферах.

У Криворізькій загальноосвітній школі-інтернат №4 поняття «дітей групи ризику» проілюстровано наступними категоріями дітей:

- 1) діти з проблемами в розвитку, які не мають різко вираженої клініко-патологічної характеристики;
- 2) діти, які залишилися без піклування батьків у силу різних обставин;
- 3) діти з неблагополучних, асоціальних сімей;
- 4) діти з сімей, які потребують соціально-економічної та соціально-психологічної допомоги та підтримки;
- 5) діти з проявами соціальної та психолого-педагогічної дезадаптації.

Особливістю дітей «групи ризику» є те, що вони знаходяться під впливом об'єктивних небажаних факторів, які можуть спрацювати чи ні. Працюючи з цими школярами, ми дійшли висновку про те, що цій категорії дітей потрібна особлива увага з боку психолога, соціального педагога, класного керівника,

вчителів-предметників, вихователів, а також комплексний підхід з метою нівелювання несприятливих чинників і створення умов для оптимального їх розвитку.

Зрозуміло, що найбільшому ризику піддаються діти з неблагополучних сімей. Але щоб зрозуміти, чи відноситься конкретна дитина до категорії групи ризику, необхідно враховувати комплекс факторів, їх взаємодію. Проаналізовані нами умови життя таких дітей показують, що неможливо виділити одну головну причину, яка послужила чинником ризику. Ми маємо можливість фіксувати поєднання багатьох несприятливих умов, які унеможливають подальше проживання в сім'ях, де створюється пряма загроза здоров'ю дитини та її життю. Нам вдалося з'ясувати те, що у дітей, які навчаються у школі-інтернаті виникають значні відхилення як у поведінці, так і в особистісному розвитку. Їм властива одна характерна риса – порушення соціалізації в широкому сенсі слова. Сімейне неблагополуччя породжує масу проблем у поведінці дітей, їх розвитку, способі життя і призводить до порушення ціннісних орієнтацій. У труднощах поведінки дітей і підлітків дуже часто відгукуються проблеми самих батьків, корінням, що йдуть у їх власне дитинство. Проживання в асоціальних сім'ях призводить до зниження у дітей емпатії – здатності розуміти інших та співчувати їм, а в деяких випадках до емоційної «глухоти». Все це ускладнює в подальшому вплив педагогів та інших фахівців на дитину, призводить до активного опору з її боку. Ці діти виростають в страху перед життям, вони відрізняються від інших, перш за все агресивністю, невпевненістю в собі, простежується низька самооцінка, вони не вірять в себе, в свої можливості. Особливістю досліджуваних нами дітей групи ризику є переживання самотності і безпорадності. Поняття «безпорадність» розглядається нами як такий стан дитини, коли вона не може впоратися зі своєю проблемою сама, не отримує і не може попросити допомоги у інших або знаходиться в дискомфортному для неї стані. У школярів цього навчального закладу це стан пов'язаний з конкретними життєвими ситуаціями: неможливістю змінити взаємини з батьками, дорослими, педагогами,

однолітками; з важким становищем, у якому вони опинилися; з неможливістю приймати самостійні рішення або робити вибір. Для дітей, що відносяться до групи ризику, характерний, на нашу думку, особливий процес соціалізації. Оскільки, як правило, вони проживають більшу частину свого життя у школі-інтернаті або в неблагополучній сім'ї.

Для дітей групи ризику, що навчаються у школі-інтернаті, характерні специфічні якості їх особистості і життя, до яких, перш ніж приступити до програми профілактичної роботи, ми віднесли:

- 1) невміння спілкуватися з людьми поза навчальним закладом, труднощі з встановленням контактів з дорослими та однолітками, відчуженість і недовіра до людей, відстороненість від них;
- 2) порушення у розвитку почуттів, що не дозволяють розуміти і приймати інших, сподівання тільки на свої бажання і почуття;
- 3) низький рівень соціального інтелекту, що заважає розуміти суспільні норми, правила, необхідність відповідати їм, знаходити собі подібних і своє коло спілкування;
- 4) не розвинене почуття відповідальності за свої вчинки, байдужість до долі тих, хто пов'язав з ними своє життя, яскраво проявляється почуття ревнощів до них;
- 5) споживацька психологія відносин до близьких, держави, суспільства та небажання відповідати за свої вчинки;
- 6) невпевненість в собі, низька самооцінка, відсутність постійних друзів і підтримки з їхнього боку;
- 7) несформованість вольової сфери, відсутність цілеспрямованості, спрямованої у майбуття, найчастіше цілеспрямованість виявляється в досягненні найближчих цілей: отримати бажане, привабливе і т.д., що породжує жертвовність у їх поведінці;
- 8) несформованість життєвих планів, потреба в життєвих цінностях, пов'язаних із задоволенням нагальних потреб (у їжі, одязі, житлі, розвагах);

- 9) низька соціальна активність, бажання бути непомітною людиною, не привертати до себе уваги;
- 10) схильність до девіантної поведінки, прояви якої можуть виступати своєрідною регресивною формою психологічного захисту (аморальна та неестетична поведінка, жебрацтво, крадіжки, втеча з дому та школи, куріння, вживання алкоголю, легких наркотиків і т.д.).

Саме на усунення проявів девіантної поведінки дітей групи ризику буде спрямована наша подальша робота. У ході нашої роботи ми переконалися в тому, що профілактична діяльність як вид діяльності є, по суті, діяльністю комунікативною. Основна мета взаємодії соціального педагога і дитини – це оптимізація механізмів соціального функціонування індивіда або соціальної групи, яка передбачає самостійність дитини, її готовність контролювати своє життя і більш ефективно вирішувати ті проблеми, які постають перед дитиною. Працюючи над створенням програми профілактичної діяльності ми прагнули створити такі умови, у яких дитина у максимальній мірі змогла б проявити свої можливості. Профілактична діяльність соціального педагога з дітьми «групи ризику» включала в себе безліч різних напрямків. Це і індивідуальна робота з дитиною, це і робота з її оточенням – друзями, шкільними товаришами і приятелями. У нашу роботу, яку ми проводили з дітьми «групи ризику» входила і спільна діяльність з вчителями дитини, адже вони можуть дати цінну інформацію про пізнавальну активність дитини, про її успіхи у навчальній діяльності. У свою діяльність з дітьми «групи ризику» ми обов'язково включили роботу з сім'єю дитини. Організуючи профілактичну роботу дітей «групи ризику», ми намагалися не тільки створювати атмосферу довірливих стосунків «соціальний педагог – дитина», а й залучати до процесу роботи з дітьми всі суб'єкти державної системи соціальної підтримки і захисту дитинства (органи освіти, охорони здоров'я і т.д.).

Значне місце в нашій профілактичній діяльності з дітьми «групи ризику» займали такі форми роботи, як індивідуальні профілактичні бесіди, індивідуальне консультування з питань самовизначення дитини і вибору

подальшого шляху. Профілактична діяльність, яку ми проводили включала в себе і організацію для дітей занять за інтересами (через додаткову систему освіти, позашкільні установи, гурткову роботу і т.д.).

Одним з необхідних напрямків нашої профілактичної діяльності з дітьми «групи ризику», що мають відхилення у поведінці був тісний контакт з батьками. У такій діяльності необхідно проявити якомога більше толерантності до способу життя сім'ї дитини та методам і способам виховання. У ході нашої роботи ми намагалися надавати конструктивну допомогу, а не протидіяти і критикувати. Адже, на нашу думку, вивчення сім'ї може бути успішним за умови прояву соціальним педагогом високого такту, шанобливого, уважного і чуйного ставлення до батьків (або осіб, що їх замінюють), який би аморальний спосіб життя вони не вели.

У процесі вибудовування програми щодо профілактичної діяльності соціального педагога з дітьми «групи ризику», а саме з дітьми з відхиленнями у поведінці ми спиралися у своїй роботі на наступні принципи:

- принцип поваги індивідуальності особистості (якщо придушувати індивідуальність, то дитина не розкриється, її схильності і здібності не розвинуться);

- принцип колективної діяльності (дитина повинна вміти узгоджуватися з іншими, індивідуальність розкривається у правильно та доречно організованій колективній діяльності);

- принцип розумної та адекватної вимогливості (можна все, що не суперечить закону, правилам шкільного розпорядку, не шкодить здоров'ю, не принижує гідність інших);

- принцип вікового підходу (кожний віковий період позитивно відгукується на свої форми і методи виховного впливу);

- принцип діалогу (педагог і учень, дорослий та дитина мають займати рівні позиції, що допомагає досягти довірливих стосунків. Дитина інколи інстинктивно знаходить більш оригінальні та оптимальні шляхи вирішення багатьох проблем, завдань, проектів);

- принцип педагогічної підтримки (дитина не повинна відчувати себе позбавленою уваги та любові, навіть якщо вона погано вчиться ти поводить себе відповідно. Дитина повинна бачити у дорослій людині того, хто захистить її від незнання та нерозуміння, від стресу у зв'язку з цим незнанням та нерозумінням);

- принцип стимулювання самовиховання (кожна дитина повинна знати себе, навчитися критично розглядати свої вчинки, виховувати в собі почуття відповідальності. Наше завдання полягає в тому, щоб створити такі умови, де дитина придбає досвід планування і рефлексії своєї діяльності);

- принцип зв'язку з реальним життям (справи, що організуються і проводяться в школі, повинні перетинатися з реальними справами класу, школи-інтернату, району, міста, країни. Діти повинні відчувати себе громадянами своєї держави, діяти на її благо);

- принцип узгодження та взаєморозуміння (всі дії вчителів, вихователів, психолога, соціального педагога, батьків повинні бути узгоджені між собою, підпорядковані одній загальній меті. Крім того, кожен дорослий повинен пам'ятати, що його педагогічний обов'язок полягає в тому, щоб створити умови для взаєморозуміння дітей один з одним, дітей та їх батьків).

Таким чином, цілями нашої профілактичної діяльності з дітьми «групи ризику» щодо відхилень у їх поведінці є формування базової культури особистості та забезпечення кожній дитині рівних умов для духовного, інтелектуального і фізичного розвитку, задоволення її творчих й освітніх потреб; формування соціально активної особистості, здатної до прийняття самостійних рішень, до зміни соціальних і економічних ролей в умовах постійно мінливого суспільства.

Концепція системи профілактичної діяльності з дітьми «групи ризику» передбачає наступні функції:

- розвиваючу, спрямовану на зміну мотивації дітей «групи ризику» до навчальної діяльності, розвиток творчої особистості, здатної до самовираження, самореалізації;

- розважальну, що створює сприятливу атмосферу на уроці та під час самопідготовки (виконання домашнього завдання), що перетворює його з нудного заняття в захоплюючу подорож;

- інтегруючу, що забезпечує взаємодію всіх підрозділів як єдиного виховного простору, розширення і поглиблення внутрішньошкільних і позашкільних зв'язків;

- управлінську, орієнтовану на оптимізацію функціонування і розвитку школи, створення умов для позитивних змін в навчально-виховному процесі, професійного зростання педагогів, взаємодію всіх учасників виховної системи;

- захисну, що сприяє створенню ситуації співчуття, співпереживання, взаєморозуміння;

- компенсуючу, комунікативну, яка передбачає створення у школі умов для самовираження, демонстрації творчих здібностей, встановлення емоційних контактів;

- коригуючу, спрямовану на корекцію поведінки і спілкування дитини з метою попередження негативного впливу на формування її особистості.

Отже, метою створеної нами програми була профілактика девіантної поведінки дітей групи ризику.

У ході реалізації та проведення програми профілактичної діяльності нами вирішувалися наступні завдання:

- 1) узагальнити знання учнів про корисні і шкідливі звички, дати уявлення про те, що важливіше прищеплювати корисні звички, ніж викорінювати шкідливі;
- 2) підтримати позитивну самооцінку;
- 3) надати підліткам можливості усвідомити важливість набуття ними соціальних навичок;
- 4) надати дітям можливість спробувати змінити свою поведінку, навчити їх приймати відповідальність за порушення норм суспільної поведінки;
- 5) виробити адекватні та ефективні навички та вміння правильного спілкування.

Заняття за програмою мають проводитися 2 рази на тиждень. При режимі роботи 2 рази на тиждень тривалість програми становитиме 10 тижнів. Тривалість занять: від 45 хвилин до 1 години. У заняття включені елементи тренінгової діяльності, дискусійні форми роботи, рольові ігри і т.д. Дані елементи дозволяють кожному учаснику програми максимально відкритися і відчувати себе зручно та комфортно при взаємодії з однокласниками. Для збільшення ефективності програми, на першому занятті було встановлено певні правила взаємодії: правило виключених телефонів, правило конфіденційності, правило одного мовця та ін.

Програму розраховано на дітей віком від 13 до 15 років.

Терміни проведення 2, 5 місяці.

Очікуваний результат: зниження рівня відхилень у поведінці (девіації) в учнів 8-их та 9-их класів школи-інтернату.

Предмет профілактичної діяльності: відхилення у поведінці (девіантна поведінка учнів).

Форми роботи: групова.

Структура програми.

Програма полягає у реалізації 4 етапів:

- 1) підготовчий;
- 2) дослідницький;
- 3) продуктивний;
- 4) заключний.

1 етап – підготовчий. На даному етапі необхідно оволодіти теоретичними знаннями. Завдання етапу полягає у формуванні вмінь встановлення позитивних контактів з дітьми групи ризику). Мета цього етапу полягає у скороченні дистанції між дитиною та її оточенням.

2 етап – дослідницький. Завдання цього етапу полягає у включенні в процес діяльності деяких елементів досліджень. Теоретична основа вміння базується на знанні ряду методик з вивчення девіантної поведінки. У практиці діагностика девіантної поведінки найчастіше носить симптоматичний характер

(за запитами та скаргами). Набагато рідше використовуються причини і умови формування цих девіацій. На цьому етапі використовуємо різні методики щодо виявлення та окреслення тих чи інших показників чи явищ. Універсальною та оптимальною, на нашу думку, є «Опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки (О. М. Орел). Також на цьому етапі вирішуються завдання програми, відбувається розкриття позитивних якостей дитини, виявлення її інтересів і захоплень, виявлення негативних факторів, що впливають на виховання дитини.

3 етап – продуктивний. Завдання даного етапу полягає у цілеспрямованому педагогічному впливові на розвиток особистості та її формування, а також формування особистісної та соціальної компетентності підлітків за допомогою методів профілактичної діяльності. Профілактику їх негативних поведінкових проявів важливо починати з розвитку у них позитивного образу «Я», почуття самоповаги, розвитку здатності критично мислити, приймати відповідальні рішення. Для того щоб дитина вміла робити вибір, її слід навчати вмінню володіти емоціями, справлятися зі стресами, тривожністю, конфліктами, навчити неагресивним способам реагування на критику, опиратися тиску з боку інших людей, вміти протистояти шкідливим звичкам, одночасно формуючи у дитини цінності, які дозволяють робити правильний вибір і вирішувати проблеми, що виникають, соціально-позитивними засобами.

Діяльність соціального педагога з профілактики відхилень у поведінці дітей групи ризику ефективна лише в тому випадку, якщо здійснюється на основі:

- успішної діяльності;
- емоційно позитивної системи, що задовольняє підлітків і їх взаємини з однолітками;
- психологічної захищеності (тобто знання підлітками своїх прав та обов'язків).

Надана підліткам допомога при дотриманні даних вимог дозволяє забезпечити рівномірний, гармонійний розвиток особистості дитини, її базисних структур та їх проявів в діяльності й поведінці.

4 етап – заключний. Завдання даного етапу полягає у підведенні підсумків і результативності. Проводиться повторне тестування, порівнюються результати. Якщо результат не співпадає з очікуваними результатами, то проводиться аналіз витрат.

На підставі аналізу психолого-педагогічної літератури в структуру нашої програми профілактичної діяльності включено два напрямки: інформаційний та практико-орієнтований.

Інформаційний напрям розраховано на 10 годин та побудовано з урахуванням принципів організації навчання дітей й спрямовано на підвищення компетентності та обізнаності дітей групи ризику щодо питань відхилень у поведінці та факторах її виникнення. Провідними методами даного напрямку програми є лекції, зустрічі, бесіди, урок-гра, урок-діалог, презентації, групові дискусії за ключовими аспектами.

Практико-орієнтований напрям розраховано на 10 годин та спрямовано на закріплення дидактичної інформації, формуванню умінь та навичок у подоланні відхилень у поведінці, форм девіантної поведінки. Зміст профілактичної програми для роботи з дітьми групи ризику представлено у додатку (див. додаток Д).

В кінці кожного заняття має проводитися зворотній зв'язок, в ході якого діти ділитимуться враженнями та емоціями, які вони відчували в ході зустрічі.

2.3 Рекомендації щодо організації та реалізації профілактичної діяльності з дітьми групи ризику щодо відхилень у поведінці

Підсумовуючи вище зазначене та спираючись на той матеріал, який ми отримали у ході нашої роботи можемо зазначити те, що у вітчизняну практику

профілактичної діяльності соціального педагога з дітьми групи ризику необхідно включити провідні напрямки розвитку соціально-педагогічної профілактики, що застосовуються в різних країнах (у Великобританії, Німеччині, Франції, Швейцарії, Нідерландах, країнах Азії, Африки, Росії впроваджена програма Streetwork – вулична соціальна робота; залучення фахівців в Швеції – соціальний працівник, в Польщі – куратори, у Великобританії – «Ключовий спеціаліст»):

- орієнтація на проведення всіх попереджуючих та запобіжних заходів стосовно особистості дитини без відриву чи вилучення її із звичного соціокультурного середовища;
- стимулювання громадянської активності в цій галузії, залучення до неї додаткових учасників та фінансових коштів;
- зміцнення престижу традиційної сім'ї, підвищення її психолого-педагогічної культури;
- підготовка спеціальних кадрів соціальних педагогів, які б спеціалізувалися в практичній роботі на профілактичній діяльності з дітьми групи ризику, а саме з девіантною поведінкою;
- створення мережі спеціальних профілактичних служб і структур;
- психологізація виховно-профілактичної та охоронно-захисної діяльності.

На нашу думку, найбільш ефективною є постійно діюча програма, модель якої ми вбачаємо у безперервній та систематичній роботі в якомусь певному, чітко визначеному місці, наприклад, на базі певної школи, де проводилися б регулярні профілактичні заняття з дітьми, підлітками, вчителями, здійснювалася підготовка їх як спеціалістів (однолітків, вчителів, психологів, батьків), які будуть продовжувати постійну профілактичну роботу. Зручним місцем для профілактичної діяльності саме з дітьми групи ризику є школа-інтернат, де здійснюється систематичне цілеспрямоване навчання протягом декількох років (з підготовчого до 9-ого класу). Створювані спеціально для школи-інтернату профілактичні програми у вигляді курсів

обов'язкових регулярних занять можна включати в загальний навчальний план цього навчального закладу. Також нам бачиться більш ефективною організація на базі подібних до Криворізької загальноосвітньої школи-інтернату I-II ступенів №4 взаємодії всіх можливих суб'єктів профілактичної роботи.

В цілому, працюючи над емпіричним дослідженням системи профілактичної діяльності соціального педагога з дітьми групи ризику ми дійшли висновку про те, що діяльність соціального педагога буде успішною та результативною за умови, якщо її буде організовано та реалізовано у тісній взаємодії з результатами праці інших працівників школи-інтернату, оскільки виявити та визначити межі повноважень кожного спеціаліста досить важко, коли за плідною та сумлінною працею кожного стоїть особистість дитини.

Соціальному педагогу необхідно:

- володіти методами та прийомами дбайливої, ефективної комунікації з дітьми групи ризику, тобто дітьми, які відрізняються від загальної маси;
- не засуджувати особистість дитини, але в той же час і не заохочувати наявного відхилення у поведінці дитини;
- створювати такі умови, за яких дитина зможе самореалізуватися, знайти свої кращі людські якості, відчувати підтримку і схвалення з боку авторитетних, значущих позитивних громадян, як дорослих, так і однолітків.
- пропонуємо чітко визначити умови та правила своєчасного звернення дорослих (вчителів-предметників, класного керівника, вихователя) до психолога школи з аргументованим описом причини звернення, з обов'язковою умовою збереження конфіденційності, коректності, гуманності цієї взаємодії та її результатів.
- доцільним буде ввести традицію фіксації ігнорування батьками класних годин і зустрічей з класним керівником, вихователем, соціальним педагогом, психологом та ін. працівниками, для застосування подальших заходів профілактичної роботи з дітьми групи ризику щодо відхилень у поведінці.

Профілактична діяльність соціального педагога з дітьми групи ризику повинна базуватися на таких основних принципах:

- гуманний підхід до дитини, визнання сім'ї як найважливішого інституту профілактики;
- узгодженість дій всіх виховних та профілактичних служб;
- максимальна індивідуалізація та адресність профілактичних впливів у соціумі;
- конструктивне використання особистісних резервів дитини;

У змісті рекомендацій щодо профілактичної діяльності соціального педагога з дітьми групи ризику щодо відхилень у поведінці є такі предмети і об'єкти профілактики, які ми пропонуємо розглянути:

- сім'я та дитина;
- рівень розвитку особистості дитини;
- рівень соціалізації дитини;
- рівень стану дитини.

На наш погляд, предмети та об'єкти профілактичної діяльності мають піддаватися дослідженню соціальним педагогом за допомогою наступної системи аналізу:

1. Сім'ю та дитину соціальний педагог повинен вивчати у процесі аналізу:

- демографічних відомостей;
- психологічного клімату у сім'ї;
- моделі виховання дитини;
- моделі сім'ї.

2. Особистість дитини має досліджуватися соціальним педагогом у процесі аналізу:

- даних анамнезу;
- даних психолого-педагогічного тестування.

3. Соціалізація дитини соціальним педагогом має вивчатися у процесі аналізу:

- успішності;
- відвідування шкільних занять;
- участі у суспільних заходах;
- зайнятості дитини додатковою освітою.

4. Стан дитини повинен вивчатися соціальним педагогом у процесі аналізу:

- фізіологічних особливостей дитини;
- психосоматичних особливостей дитини;
- анатомічних особливостей дитини.

Суб'єктами та функціями у вирішенні проблеми профілактичної діяльності соціальним педагогом щодо відхилень у поведінці дітей групи ризику пропонуємо розглянути наступне:

1. Суб'єктами у вирішенні проблем сім'ї та дитини мають виступати дитина, батьки (або особа, що їх замінює), функція яких полягає в тому, щоб своєчасно звернутися за допомогою, проявляти активність і бути мотивованими у вирішенні проблем відхилень у поведінці дитини.

2. Суб'єктами у вирішенні проблем розвитку особистості дитини повинен виступати психолог, соціальний педагог, функція яких полягає в тому, щоб професійно провести заходи – консультацію, діагностику, корекцію та направити до фахівця (терапевта, психіатра), супровід, психокорекцію.

3. Суб'єктами у вирішенні проблем соціалізації дитини має бути класний керівник, вихователь, функція яких полягає в тому, щоб проводити просвітницьку роботу в формі ігор, бесід, тренінгів, кейсів; корекцію, у вигляді делегування важливих завдань і доручень, трудового виховання, навчання позитивним паттернам і ін.

4. Суб'єктами у вирішенні проблем психосоматичних станів дитини має бути шкільна медична сестра, лікар функція яких полягає в тому, щоб проводити просвітництво, діагностику, консультацію, направляти до вузькопрофільних спеціалістів, вести пропаганду здорового способу життя.

Для реалізації системних заходів профілактичної діяльності соціальному педагогу з дітьми групи ризику необхідно вживати комплекс заходів, які формують переконаність і необхідність того, що потрібно вже на ранній стадії виявляти відхилення у поведінці дітей і сім'ї.

Соціальному педагогу важливо знати, що діяти в таких випадках необхідно максимально і гранично коректно, гуманно, людяно, толерантно, дотримуючись таким чином необхідної культури, делікатності і анонімності при прийнятті необхідних рішень щодо конкретних дітей та сімей групи ризику.

В результаті застосування, розробленого соціальним педагогом комплексу профілактичних заходів необхідно забезпечити інформованість самих дітей та сімей щодо виявлених проблем і шляхів їх вирішення.

Дуже важливо і необхідно також, намагатися соціальному педагогу сформувати громадську думку про те, що при прояві вже на ранній стадії відхилень у поведінці від норми, вкрай доцільно, без будь-яких вагань, надуманих побоювань, забобонів, необхідно терміново звертатися за допомогою до психотерапевта, психолога, медпрацівника, юриста або соціального педагога, в залежності від сформованих труднощів.

На нашу думку, варто зазначити те, що у профілактичній діяльності соціального педагога з дітьми групи ризику виникнення відхилень у їх поведінці, особливого значення набувають психологічні знання та вміння, на основі яких досліджується природа девіацій, розробляються практичні заходи щодо профілактики девіантних проявів.

У ході роботи нами було вирішено виокремити та звернути увагу на профілактичну діяльність соціального педагога з дітьми групи ризику, що мають відхилення у поведінці на короткостроковий та середньостроковий періоди.

Основною метою короткострокового періоду має бути організація міждисциплінарної взаємодії зі структурами профілактики у вирішенні проблем

дитини, забезпечення цілеспрямованого педагогічного, психологічного, правового впливу на поведінку та діяльність дитини.

На зазначеному етапі соціальний педагог має вирішувати наступні завдання:

1 завдання. Профілактична діяльність з учнями та батьками.

Вирішення:

1. Розроблення програми профілактики: завдання, напрямки, терміни реалізації, форми, методи, критерії моніторингу її ефективності. Важливо визначити спрямування діяльності усіх фахівців (медичних установ, правоохоронних органів), які будуть здійснювати профілактичну роботу з дітьми.

2. Підвищення рівня компетенцій співробітників школи з організації та реалізації заходів профілактики.

3. Залучення батьків і школярів щодо проведення профілактичних заходів.

Профілактична робота з учнями і батьками включає:

- проведення заходів щодо організації дозвілля учнів школи;
- підвищення психологічної грамотності батьків, педагогів;
- підвищення обізнаності соціальних батьків (або осіб, що їх замінюють) з питань появи відхилень у поведінці дитини, чинників і ознак асоціальної, суїцидальної поведінки;
- робота зі створення сприятливого психологічного клімату в класних колективах;
- надання допомоги в навчанні та вихованні дітей сім'ям, які перебувають у важкій життєвій ситуації;
- зміцнення зв'язків сім'ї та школи;
- контроль пропуску учнями занять;
- виявлення інтересів учнів, допомога в професійному самовизначенні, виборі подальшого освітнього маршруту;

- організація роботи гуртків і секцій за інтересами, позаурочної зайнятості учнів.

2 завдання. Рання діагностика школярів «групи ризику» з ознаками відхилень у поведінці.

Вирішення:

1. Визначення механізму раннього діагностування дітей з відхиленнями у поведінці.

2. Визначення інструментарію для проведення раннього виявлення школярів, схильних до девіантної поведінки.

3. Підвищення рівня компетенцій у соціальних педагогів, вчителів, вихователів за видами, ознаками девіантної поведінки, ранньої діагностики, проведення індивідуальної бесіди з учнями групи ризику.

4. Впровадження механізму реалізації соціально-психологічного моніторингу за участю співробітників правоохоронних органів та медичних установ (створення комісії, визначення частоти зустрічей, заходів профілактики).

5. Підвищення рівня обізнаності вчителів, батьків і дітей щодо питання ранньої діагностики відхилень у поведінці та звернення до соціального педагога.

Рання діагностика соціальним педагогом школярів з ознаками відхилень у поведінці має включати наступні етапи:

- 1) соціальний моніторинг;
- 2) індивідуальну діагностику школярів, включених до «групи ризику».

Соціальний моніторинг – процес спостереження за станом та зміною показників відхилень у поведінці дитини з метою вибору профілактичних засобів з групою ризику.

Соціально моніторинг проводиться два рази протягом навчального року: у вересні-жовтні та у квітні-травні місяцях.

Визначення соціальним педагогом групи ризику та плану профілактичної діяльності має проводитися на основі:

- відомостей класного керівника щодо успішності та відвідування занять учнем, звернень і запитів батьків;

- відомостей психолога щодо психолого-медико-педагогічних особливостей особистості школяра та його мікросередовища, умов життя;

- відомостей медичної сестри щодо аналізу звернень школярів у школі та до педіатра (сімейного лікаря);

- відомостей педагога-психолога на основі планової діагностики порушень соціального розвитку дитини, індивідуальних консультацій.

«Група ризику» дітей і підлітків включає в себе:

- дітей, які пропускають заняття;

- дітей, у яких спостерігається зниження успішності;

- дітей, помічених у конфліктах з однокласниками, в бійках;

- дітей, які вживають алкоголь, тютюн, наркотичні речовини;

- дітей, затриманих співробітниками правоохоронних органів за правопорушення та поставлені на облік;

- дітей з сімей, які опинилися у важких життєвих ситуаціях;

- дітей з сімей, які ведуть асоціальний спосіб життя.

Індивідуальна діагностика школярів, включених до «групи ризику».

На основі індивідуальної діагностики школярів «групи ризику» визначаються напрямки роботи з даними школярами, їхніми родинами:

1. Направлення на корекційну роботу до шкільного психолога.

2. Направлення на консультацію до педіатра (сімейного лікаря).

3. Визначення спільних профілактичних та корекційних заходів соціального педагога з іншими фахівцями (психологом, вчителями, вихователями, соціальним працівником, представниками правоохоронних органів, медичних установ).

3 завдання. Профілактична робота з дітьми, визначеними до «групи ризику».

Вирішення:

1. Розроблення профілактичної програми (визначення мети, завдань, методів профілактики і показників ефективності проведеної профілактичної роботи).

2. Розробка програми роботи з батьками дітей групи ризику.

Профілактична робота соціального педагога з дітьми, визначеними до «групи ризику» має включати в себе:

- планування комплексу заходів, для повноцінної адаптації та самореалізації учнів «групи ризику»;

- розвиток соціальних навичок, розвиток комунікативної компетентності дитини;

- зниження рівня агресії, тривожності, корекція самооцінки, навчання навичкам саморегуляції;

- розширення поведінкових стратегій дитини у важких, стресових ситуаціях;

- допомогу у вирішенні конфліктів і стабілізація відносин між дітьми, підлітками та дорослими в сім'ї, школі;

- допомогу батькам у вирішенні проблем дитячо-батьківських відносин, перебудові сімейних взаємин, стилю сімейного виховання у тому числі за допомогою проведення консультацій, бесід, сімейних занять з елементами тренінгу;

- роботу щодо згуртування колективу класу, в якому навчаються учні «групи ризику», організацію заходів щодо зміни становища в класі і вирішення проблем учнів з низьким статусом у класі, підвищення статусу учнів позитивно впливає на групову діяльність, для збільшення виховного потенціалу дитячого колективу.

Виходячи з цього нами було визначено завдання педагогічної профілактики:

- організація навчальної роботи учнів, роботи з ліквідації прогалів в знаннях учнів;

- відвідування сім'ї учнів «групи ризику»;

- виховна робота в класах на класних годинах, єдиних виховних годинах, під час позаурочної зайнятості;

- планування і реалізація заходів щодо підвищення навчальної мотивації,

Отже, завдання профілактичної діяльності соціального педагога з дітьми «групи ризику»:

- включення дитини до роботи за профілактичними програмами та проектами, з метою спрямування енергії в соціально-корисне русло;

- включення дітей з асоціальною поведінкою в активну творчу та спортивну діяльність, організація дозвілля неповнолітніх;

- взаємодія із зацікавленими відомствами для вирішення проблем дитини і усунення несприятливих умов середовища життєдіяльності;

- підвищення правової культури школяра.

Основною метою середньострокового періоду має бути максимальне сприяння психічному, фізичному і духовному здоров'ю та особистісному розвитку дитини, формування адаптивної поведінки учнів.

Завдання профілактичної роботи на цьому періоді включає в себе:

- формування основ здорового способу життя дитини;
- раннє виявлення причин, які сприяють відхиленню у поведінці;
- мінімізація чинників, що перешкоджають особистісному розвитку дитини, що сприяють відхиленню у поведінці;

- навчання школярів способам конструктивної поведінки, внутрішнього самоконтролю, психологічного захисту, навичкам ефективного спілкування в різних життєвих ситуаціях;

- навчання школярів навичкам вирішення особистісних конфліктів;

- надання дітям допомоги в професійному і життєвому самовизначенні; - створення умов для усвідомлення учнями своїх проблем, а також вироблення власної позиції і ставлення до проблеми.

Етапи роботи навчального закладу щодо профілактичної діяльності з дітьми «групи ризику»:

Профілактичний. Проведення заходів щодо:

- пропаганди здорового способу життя;
- профілактики правопорушень;
- організації дозвілля учнів школи;
- підвищення психологічної грамотності батьків, педагогів;
- роботи зі створення сприятливого психологічного клімату в класних колективах;
- надання допомоги в навчанні та вихованні дітей сім'ям, які перебувають у важкій життєвій ситуації;
- зміцнення зв'язків сім'ї та школи;
- попередження розвитку кризових ситуацій;
- створення у дитини почуття захищеності, психологічного комфорту;
- виявлення інтересів учнів, допомога в професійному самовизначенні, виборі подальшого освітнього маршруту;
- здійснення контролю за дотриманням прав дитини;
- духовно-моральне і патріотичне виховання.

Діагностичний:

- виявлення чинників, які здатні чинити несприятливий вплив на розвиток особистості дитини, причин відхилень поведінки (наприклад: обстеження житлово-побутових умов, опитувальники з проблем виховання);
- визначення особистісних особливостей, особливостей емоційно-вольової сфери дитини;
- вивчення рівня розвитку дитини, організація, при необхідності, комплексного обстеження, для визначення програми і форми подальшого її навчання;
- виявлення інтересів і позитивних якостей дитини;
- вивчення становища дитини в класі;
- проміжна діагностика змін, з метою коригування індивідуальних програм профілактики;
- соціальні моніторинги в навчальному закладі з метою раннього виявлення проблем дитини.

Корекційно-розвивальний:

- підготовка рекомендацій з надання учню педагогічної допомоги, здійснення індивідуального підходу в навчанні;
- корекційно-розвиваюча робота з неповнолітніми, що мають відхилення в розвитку або поведінці, з урахуванням вікових особливостей.

Реабілітаційний:

- консультування з проблем учнів, батьків;
- спостереження за навчанням учнів;
- взаємодія із зацікавленими відомствами для вирішення проблем дитини.

Підсумковий:

- оцінка ефективності проведених заходів, планування подальшої роботи, вироблення рекомендацій;
- вивчення задоволеності учнів шкільним життям, ставлення до питань здорового способу життя, актуальних проблем;
- вивчення задоволеності батьків діяльністю навчального закладу, становищем дитини в шкільному колективі.

На нашу думку, напрямки профілактичної діяльності соціального педагога мають бути спрямовані на надання допомоги:

Робота з сім'єю:

- допомога в налагодженні взаємодії батьків з педагогами в навчально-виховному процесі;
- з метою вивчення і відстеження змін умов життя і ситуації в сім'ї, проведення обстеження житлово-побутових умов учнів, які перебувають на обліку в органах внутрішніх справ, внутрішкільному обліку і знаходяться в соціально небезпечному становищі;
- контроль за організацією режиму для дитини, усунення її бездоглядності;
- виявлення сімей, які перебувають в соціально небезпечному становищі й надання їм допомоги в навчанні та вихованні дітей, сприяння нормалізації ситуації в даних сі'ях;

- допомога в оформленні соціальних допомог, пільг (в межах компетенції);
- допомога в організації позаурочної діяльності дитини (гра, праця, творчість, пізнання навколишнього світу, спілкування в сім'ї);
- ведення спостереження за дітьми «групи ризику», із сімей, які опинилися у важкій життєвій ситуації.

Робота з учнями:

- здійснення комплексу заходів щодо виховання, освіти, розвитку і соціального захисту особистості дитини в установах, організаціях та за місцем проживання дитини;
- охорона прав дитини, соціальна допомога та соціальний захист особистості дитини;
- вивчення особливостей особистості учнів, їх мікросередовища, умов життя;
- організація літнього відпочинку, дозвілля та зайнятості дітей «групи ризику»;
- виявлення та облік дітей, які перебувають в соціально небезпечному становищі, а також тих, які не відвідують або систематично пропускають без поважних причин заняття в навчальному закладі, реалізація заходів щодо їх виховання і одержання ними загальної освіти;
- створення бази даних про дітей, які мають проблеми в соціальній адаптації;
- залучення дітей «групи ризику» до участі у гуртках, спортивних секціях за інтересами;
- реалізація програм, проведення занять, спрямованих на формування законослухняної поведінки дитини «групи ризику»;
- робота щодо формування здорового способу життя, забезпечення охорони життя і здоров'я учнів під час освітнього процесу;

- сприяння створенню психологічного комфорту і безпеки особистості дитини, встановлення гуманних, морально здорових стосунків у соціальному середовищі;
- виявлення інтересів і потреб дитини, труднощів і проблем, відхилень у поведінці учнів та своєчасне надання їм соціальної допомоги й підтримки;
- включення дитини «групи ризику» в активну діяльність на основі використання її позитивних інтересів і здібностей;
- організація різних видів соціально значущої діяльності учнів, заходів, спрямованих на розвиток соціальних ініціатив, реалізацію соціальних проектів і програм;
- взаємодія з іншими організаціями та установами для вирішення соціальних проблем сім'ї, дитини.

Таким чином, конкретні кроки у вирішенні питань профілактичної діяльності соціального педагога з дітьми «групи ризику» щодо відхилень у поведінці ми вбачаємо у реалізації ним завдань короткострокової та середньострокової програм профілактики.

Короткостроковою програмою визначено ті завдання і напрямки профілактичної діяльності, які необхідно реалізовувати протягом року на базі загальноосвітніх шкіл. Профілактичні заходи на короткостроковий період включають вирішення завдань створення та апробації моделі ранньої діагностики та впровадження таких програм профілактики, які засновано на механізмі міжвідомчої взаємодії. Рішення даних завдань, реалізованих в рамках наукового дослідження, дозволить впровадити ефективну модель профілактичної діяльності, орієнтовану на середньостроковий період.

Реалізація середньострокових програм має проводитися протягом всього періоду навчання дитини в школі.

Висновки до другого розділу

У другому розділі нашої роботи нами було реалізовано емпіричне дослідження, яке полягало у практичній перевірці розглянутих вище теоретичних положень шляхом їх емпіричного зіставлення з об'єктами наукового вивчення. У процесі емпіричного дослідження нами було використано такі методи як констатуючий експеримент, математичну обробку емпіричних даних, аналіз та узагальнення результатів.

До експериментальної частини дослідження нами було включено 2 етапи дослідницької діяльності: констатуючий етап (включив в себе підбір методик, спрямованих на дослідження схильності до прояву девіантної поведінки у дітей групи ризику та профілактичний етап (полягав у розробці та виробленні рекомендацій щодо профілактичної діяльності відхилень у поведінці дітей групи ризику.

В ході реалізації емпіричного дослідження у відповідності до визначених етапів нами було вирішено ряд експериментальних завдань, а саме досліджено схильність до проявів девіантної поведінки у дітей групи ризику за допомогою стандартизованих методик, розроблено програму профілактичної діяльності щодо відхилень у поведінці дітей групи ризику та розроблено рекомендації щодо організації та реалізації профілактичної діяльності з дітьми групи ризику щодо відхилень у поведінці.

ВИСНОВКИ

Таким чином, підсумовуючи вищезазначене, у нашій роботі в ході теоретичного аналізу та аналізу практики профілактичної діяльності було встановлено, що в нашому суспільстві існують негативні фактори, що сприяють росту появи дітей групи ризику, відхилень у їх поведінці (девіантної поведінки) як різновиду ненормативної поведінки.

У ситуації, що склалася виникає потреба в розробці цілісної системи профілактичної діяльності соціального педагога на основі інтеграції знань гуманітарних наук. У розробці технологій і застосуванні їх в різних сферах соціальної практики, важливо комплексно вирішувати проблеми попередження відхилень у поведінці дітей групи ризику, що вказує на актуальність даної проблеми.

Нами уточнено та систематизовано понятійно-категоріальний апарат дослідження, що включає такі ключові поняття як «діти групи ризику», «профілактична діяльність соціального педагога». Крім того, розкрито сутність поняття «діти групи ризику», особливості дітей групи ризику з відхиленнями у поведінці, проаналізовано нормативно-правове забезпечення дитинства, представлено причини розвитку відхилень у поведінці дітей групи ризику та обґрунтовано вибір напрямів профілактичної діяльності соціального педагога. Виявлено науково-історичні передумови профілактичної діяльності щодо відхилень у поведінці дитини, а саме розглянуто історичний контекст проблеми профілактичної діяльності з дітьми, що дозволило більш глибоко осмислити значення соціального середовища, як цілісної системи, що володіє своїми ресурсами для профілактики відхилень у поведінці дітей групи ризику.

Під час проведення емпіричного дослідження системи профілактичної діяльності соціального педагога з дітьми групи ризику нами було здійснено діагностику соціально-психологічних особливостей дітей, включених до групи ризику. Реалізація нашого емпіричного дослідження полягала у практичній перевірці розглянутих представлених нами теоретичних положень шляхом їх

емпіричного зіставлення з об'єктами наукового вивчення. До експериментальної частини дослідження нами включено 2 етапи дослідницької діяльності констатуючий та профілактичний етапи. В ході реалізації емпіричного дослідження у відповідності до визначених етапів нами було вирішено ряд експериментальних завдань, а саме досліджено схильність до проявів девіантної поведінки у дітей групи ризику за допомогою стандартизованих методик, розроблено програму профілактичної діяльності щодо відхилень у поведінці дітей групи ризику. Нами було охоплено учнів 8-х та 9-х класів, які перебувають на внутрішньошкільному обліку як такі, що відносяться до групи ризику. До безпосередньої зустрічі з підлітками було проведено бесіди з соціальним педагогом та практичним психологом закладу, а також зібрано анкетні дані про цих дітей. Всього обстежено 39 підлітків у віці 13-15 років, з них 13 дівчаток та 26 хлопчиків.

Для визначення рівня схильності дитини до девіантної поведінки, змістовного наповнення конкретних проявів ненормативної поведінки, а також можливих соціальних чинників, що лежать в їх основі, нами було використано діагностику схильності до відхилень у поведінці (О. М. Орел); опитувальник «Самооцінка психічних станів особистості» Г. Айзенка; методику виявлення причин відхилень у поведінці і розвитку підлітка (Н. В. Перешейна, М. М. Заостровцева); експрес-діагностику алкоголізму і наркоманії у підлітків RAFFT (в модифікації А. Ю. Єгорової). За результатами дослідження встановлено, що особливу значущість в плані виникнення девіацій у дітей групи ризику має вплив соціального середовища.

Зважаючи на це, після комплексного діагностичного обстеження, щоб знизити рівень девіації та запобігти появі відхилень у поведінці дітей групи ризику нами було розроблено програму профілактичної діяльності, метою якої є профілактика відхилень у поведінці дітей «групи ризику» та вироблено рекомендації, спрямовані на усунення та нейтралізацію негативних проявів поведінки дітей групи ризику.

Отже, в результаті проведеної нами роботи ми можемо зробити висновок, що гіпотеза, яка була сформульована нами на початку нашої роботи й полягала в припущенні, що процес профілактичної діяльності соціального педагога з дітьми групи ризику буде ефективним за умови його організації як соціально-педагогічної системи, в якій передбачено забезпечення спрямованості зусиль фахівця на розвиток когнітивної сфери дитини, що включає самопізнання, знання про сутність, функції соціальної компетентності особистості, здоровий спосіб життя; сприяння активному засвоєнню дітьми групи ризику навичок і досвіду конструктивної соціальної взаємодії; забезпечення соціально-педагогічної профілактики негативних проявів, зокрема залежної поведінки, дітей групи ризику отримала підтвердження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абсалямова Л. М. Готовність до ризику як особливість розвитку особистості підлітка: навч. посіб. К.: Міленіум, 2006. 268 с.
2. Андронюк Т. А. Пропедевтична робота з підлітками, схильними до девіантної поведінки на уроках трудового навчання в загальноосвітній школі: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Київський національний університет. Київ, 2002. 256 с.
3. Афанасьєва В. В. Соціально-педагогічна профілактика девіантної поведінки підлітків у діяльності загальноосвітньої школи: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Луганський національний університет. Луганськ, 2011. 22 с.
4. Бабич В. П. Сучасні підходи до профілактичної роботи девіантної поведінки учнів. Директор школи. 2007. № 44. С. 24–27.
5. Базайкина Т. В. Организация системной профилактики девиантного поведения подростков. Современные наукоемкие технологии. 2004. №5. С. 44–45
6. Бардышевская М. К., Лебединский В. В. Диагностика эмоциональных нарушений у детей. Москва: УМК Психология, 2003. 102 с.
7. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 208 с.
8. Беличева С. А. Социально-педагогическая диагностика и сопровождение социализации несовершеннолетних: учебн. Пособ. Москва: Юрайт, 2016. 304 с.
9. Беляева Л. И. Становление и развитие исправительных заведений для несовершеннолетних правонарушителей: монография. Москва: РАУ, 1995. 123 с.
10. Белянкова Е. И. Становление и развитие системы специальной педагогической профилактики преступности несовершеннолетних: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Тульский государственный педагогический университет. Тула, 2010. 161 с.

11. Белкин А. С. Основы возрастной педагогики: учеб. пос. для студ. высш. пед. учеб. заведений. Москва: Академия, 2000. 192 с.
12. Бех І. Д. Виховання особистості. Особистісно орієнтований підхід: теоретично-технологічні засади: монографія. Київ: Либідь, 2003. 280 с.
13. Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки: Київ: МАУП, 2006. 88 с.
14. Боришевський М. Й. Взаємини в учнівському колективі і формування особистості: навч. посіб. Київ: Знання, 1994. 147 с.
15. Бочарова В. Г. Об исходных положениях и методике исследования процесса взаимодействия социальных институтов во внешкольном воспитании учащихся. Москва : АПН СССР, 1983. 128 с.
16. Ворона О. І. Прояви девіантної поведінки у школярів та методи її корекції. Таврійський вісник освіти. 2009. № 4. С. 205–210.
17. Галузяк В. М., Сметанський М. І, Шахов В. І. Педагогіка: навч. посібник для студ. вищих пед. навч. закл. / за ред. В. М. Галузяк, Вінниця: Планер, 2012. 400 с.
18. Галузяк В. М., Холковська І. Л. Педагогічна діагностика: Курс лекцій / за ред. В. М. Галузяк. Вінниця: Нілан ЛТД, 2015. 164 с.
19. Герасимів Т. З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір: дис. ... док. філ. наук: 12.00.12 / Львівський держ. ун-т. Ужгород, 2010. 275с.
20. Главацька О. Л. Основи самовиховання особистості: навчально-методичний посібник. Тернопіль, 2008. 206 с.
21. Грицай А. Г. Семьи группы риска в структуре типологии неблагополучных семей. Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 3. №3, 2009. С. 54–60.
22. Давиденко О. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків. Соціальний педагог. 2010. № 3. – С. 45–51.
23. Двойменный А. В. Современная насильственная преступность несовершеннолетних и меры воздействия на нее: автореф. дис. ... канд. юр.

- наук:12.08.08 / Ростовский государственный педагогический университет. Ростов: Феникс, 2005. 288с.
24. Демічева А. В. Проблеми девіантної поведінки молоді в умовах трансформації сучасного українського суспільства: автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.06 / Харк. держ. ун-т. Харків, 1998. 16 с.
25. Діагностика та корекція соціальної дезадаптації підлітків: Посібник для психологів, педагогів, психосоціальних та соціальних працівників / за ред. С. А. Беличевої. Київ, 2000. 287 с.
26. Дмитрієва О. А. Гіперактивність й агресивність як форми девіантного поведіння. Комплексний підхід до розв'язання проблеми. Шкільному психологу. Усе для роботи. № 2. 2009. С. 7–15.
27. Дроздов О. Ю., Скок М. А. Проблеми агресивної поведінки особистості. Чернігів: Чернігівський держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 2000. С. 16–33.
28. Дубровина И. В., Минакова Э. А. Очерки о развитии детей, оставшихся без родительского попечения. Москва: Академия, 2003. 368 с.
29. Єжова О. О. Формування превентивного виховного середовища загальноосвітнього навчального закладу: навч.-метод. посіб. Кіровоград: Імекс ЛТД, 2014. 172 с.
30. Забродський М. М. Основи вікової психології. Тернопіль: Навчальна книга Богдан, 2001. 112 с.
55. Зайцева З. Г. Школа і важковиховувані підлітки. Київ: Знання, 2001. 297 с.
31. Законодавство України [Електронний ресурс] Верховна Рада України: Офіц. веб-сайти. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show> (дата звернення: 29.10.2019)
32. Зверєва І. Д., Коваль Л. Г., Хлебик С. А. Соціальна педагогіка: соціальна робота. / за ред. І. Д. Зверєва. Київ: ЦУЛ, 1997. 392 с.
33. Зиннуров Ф. К. Педагогическая профилактика и коррекция девиантного поведения подростков в условиях социокультурной среды. Казань: Центр инновационных технологий, 2013. 471 с.

34. Змановская Е. В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения) Учеб. пос. для студ. высш. учеб. заведений. Москва: Издательский центр Академия, 2004. 288 с.
35. Змановская Е. В. Психология девиантного поведения: структурно-динамический подход: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.06 / СПб., 2006. 450 с.
36. Іваницький О. В. Девіантна поведінка молоді в Україні: чинники виникнення та державні заходи подолання. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка, 2008. С. 55 – 63.
37. Іванова В. В. Причини та форми агресивної поведінки підлітків. Практична психологія та соціальна робота. № 5. 2000. С. 14 – 16.
38. Казакова Е. И. Комплексное сопровождение развития учащихся в образовательном процессе. Дети группы риска: Материалы междунар. семинара СПб., 1998. С. 56 – 70
39. Казачінер О. С. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх. Виховна робота в школі. 2008. № 8. С. 6 – 14.
40. Казьмерчук А. В. Особливості девіантної поведінки серед молоді. Девіантна поведінка в дитячому віці: Матеріали наук.-практ. конф. Євпаторія, 2009. С. 77 – 82.
41. Калініченко А. Л. Самовиховання як фактор формування особистості. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка і психологія. 2000. С. 68 – 73.
42. Капська А. Й. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання). Київ: ЦУЛ, 2002. 164 с.
43. Капська А. Й. Соціальна педагогіка. Підручник. 4-те вид. виправ. та доп. / За ред. проф. А. Й. Капської. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 488 с.
44. Карпенчук С. Г. Теорія і методика виховання: навч. посіб. 2-ге вид., доповн. і переробл. Київ: Вища школа, 2005. 341с.
45. Квасниця Л. М. Програма превентивного виховання. Позашкілля. 2011. № 2. С. 28 – 30.

46. Ківенко Н. В. Девіантна поведінка: сучасна парадигма: монографія / відп. ред. Мельник П. В. Ірпінь: Академія державної податкової служби України, 2002. 134 с.
47. Киберев А. А., Сеньчукова И. В. Модель и технологии работы с детьми группы риска в условиях школы: учеб.-метод. пособие. Хабаровск: ХК ИППК, 2005. 73с.
48. Ключко О. А. Превентивне навчання як засіб формування особистості та соціальної компетентності. Позашкілля. 2009. № 9. С. 2 – 5.
49. Кльоц Л. А. Профілактика агресивної та жорстокої поведінки серед неповнолітніх. Психолог. 2009. № 19. С. 8 – 17.
50. Кобзар Б. С. Запобігання відхилень у поведінці школярів. Київ: Знання, 2002. 361 с.
51. Когут С. Г. Девіантна поведінка дітей та молоді: проблеми й шляхи розв'язання. Вісник Львів. унів-ту. 2008. С. 190 – 197.
52. Коджаспирова Г. М., Коджаспиров А. Ю. Педагогический словарь: для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений. Москва: Академия, 2000. 176 с.
53. Козубовська І. В. Рання профілактика протиправної поведінки неповнолітніх (психолого-педагогічні аспекти): автореф. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук. Київ: 1996. 48с.
54. Козубовська І. В. Соціальна профілактика девіантної поведінки: корекція відхилень у поведінці важковиховуваних дітей у процесі професійного педагогічного спілкування. Ужгород: Патент, 1998. 195 с.
55. Комарницкий А. В. Проблемы преступности несовершеннолетних: история и современность. Санкт-Петербург: Юридический институт, 2007. 195 с.
56. Кумарина Г. Ф. Коррекционная педагогика в начальном образовании. Москва: Академия, 2001. 320 с.
57. Кузьмінський А. І., Омеляненко В. Л. Педагогіка у запитаннях і відповідях: навч. посіб. / за ред. В. Л. Омеляненко. Київ: Знання, 2006. 311 с.
58. Куприянова В. М. Девиантное поведение у подростков. Международный студенческий вестник. 2018. №5. С. 41 – 50.

59. Левківський М. В. Історія педагогіки. Київ: Центр навчальної літератури, 2003. 360 с.
60. Летунова В. Є. «Дети группы риска» в системе работы ПМПС-Центра. Дети группы риска: Материалы международного семинара. СПб.: 1998. С.12 – 19
61. Лихтарников А. Л. Как разорвать замкнутый круг. Принципы и методы социально-психологической реабилитации подростков с асоциальным поведением. СПб: Доверие-PRI, 2004. 273 с.
62. Лозинський Е. П. Шкільний центр профілактики правопорушень. Директор школи. Україна. 2008. № 5. С. 32 – 43.
63. Макаренко А. С. Семья и воспитание детей. [Електронний ресурс] URL: http://az.lib.ru/m/makarenko_a_s/text_1938_semya_i_vospitanie_detey.shtml
64. Максимюк С. П. Педагогіка: навч. посібник. Київ: Кондор, 2005. 667 с.
65. Мардахаєв Л. В. Социальная педагогика. Москва: Юрайт, 2011. 797 с.
66. Маценко Л. М. Педагогіка сімейного виховання: навч. посіб. 2-ге вид., доп. і перероб. Київ: НАКККиМ, 2011. 293 с.
67. Медико-соціальні та правові аспекти девіантної поведінки дітей та підлітків / за ред. В. В. Беспалько, Г. О. Слабкий. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. 32 с.
68. Микитенко М. С. Превентивне виховання. Створення сучасного інформаційного простору. Профтехосвіта. 2009. № 4. С. 44 – 46.
69. Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция: проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии. Москва: Дело, 2010. 272 с.
70. Мінц М. О. Соціологія девіантної поведінки: навчальний посібник. Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. 244 с.
71. Москаленко В. В. Соціальна психологія: підручник. Вид. 2-ге, виправ. та доп. / за ред. В. В. Москаленко. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 688 с.
72. Мудрик А. В. Социальная педагогика. Москва: Академия, 2000. 200 с.
73. Немченко С. Г. Девіантна поведінка як чинник порушення життєвої компетенції: актуальність проблеми. Збірник наукових праць Бердянського

- державного педагогічного університету (Педагогічні науки). № 1. Бердянськ: БДПУ, 2005. С. 98 – 102.
74. Никитюк Л. М. Превентивне виховання в системі виховної роботи. Директор школи. 2009. № 3. С. 88 – 96.
75. Окушко Т. К. Соціально-педагогічні умови корекції девіантної поведінки підлітків у позашкільних навчальних закладах: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец.13.00.05 / АПН України, Ін-т проблем виховання. Київ, 2009. 20 с.
76. Олиференко Л. Я. Социально-педагогическая поддержка детей группы риска: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. Москва: Академия, 2004. С.59.
77. Олиференко Л. Я., Дементьева И. Ф. Социально педагогическая поддержка детей группы риска. Москва: Academia, 2008. 168 с.
78. Омері І. Д. Девіантна поведінка як чинник порушення суспільного життя підлітків. Вісник психології і соціальної педагогіки [Електронний ресурс]: Зб. наук. праць. Випуск 2. Сайт кафедри педагогіки і психології вищої школи НПУ ім. М.П. Драгоманова URL: <http://www.psyh.kiev.ua/> (дата звернення 11.11.2019).
79. Оржеховська В. М. Превентивна педагогіка: навч. посіб. Харків: ТОВ Інтерпрінт, 2006. 284 с.
80. Ощепков А. А. Особенности ценностных ориентаций и социальных установок подростков, склонных к девиантному поведению: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Казанский государственный институт культуры. Казань, 2012. 25 с.
81. Парфанович І. І. Соціальна профілактика: курс лекцій. Тернопіль: ТДПУ, 2009. 159 с.
82. Пересунчак О. С. Важкі діти та їхня поведінка. Психологічний аналіз. Психолог. №9. 2006. С. 8 – 11.
83. Пихтіна Н. П., Яковець Н. І. Педагогічна профілактика адиктивної поведінки учнів: навч. посіб. / за ред. Н.П. Пихтіної. Ніжин: Вид-во Ніжинського пед. унів-ту ім. Миколи Гоголя, 2003. 116 с.

84. Погромська Г. І. Девіантна поведінка дітей та підлітків як соціальнопедагогічна проблема. Наукові праці Дон НТУ. Серія: педагогіка, психологія і соціологія. № 11. 2012. С. 1 – 5.
85. Поліщук Ю. Й. Соціально-педагогічна діяльність сучасних громадських молодіжних об'єднань в Україні: монографія. Тернопіль: ТНПУ, 2005. 315 с.
86. Рачова Н. М. Профілактика і подолання девіацій у важких підлітків. Психолог. № 43. 2010. С. 3 – 7.
87. Рожков М. И. Организация воспитательного процесса в школе. Москва: ВЛАДОС, 2000. 253 с.
88. Сакату Х. Психологические особенности детей группы риска с трудностями обучения и поведения. автореферат дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова, Москва: 2000. 23 с.
89. Самойлов А. М. Критерії та показники девіантної поведінки підлітків. Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. Зб. наук. праць. (м. Вінниця, травень 2015р.). Київ-Вінниця: Планер, 2015. С. 70 – 74.
90. Самойлов А. М. Сучасні підходи до профілактики девіантної поведінки підлітків. Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри: Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції. Зб. наук. праць. (м. Луганськ, 22-23 листопада 2013 р.). Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2013. С. 203 – 204.
91. Сандецький С. О. Діяльність загальноосвітніх навчальних закладів із профілактики підліткової злочинності. Таврійський вісник освіти. № 3. 2010. С. 197 – 202.
92. Симачинська Л.І. Причини та шляхи подолання агресивної та жорстокої поведінки підлітків. Таврійський вісник освіти. 2011. № 1. С. 239 – 246.
93. Словник української мови: в 11 т. / НАН України, Київ: Наук. думка, 1977. Т. 8. С. 539

94. Соціальна педагогіка: Підручник. 4-те вид., виправ. та доп. / за ред. проф. А. Й. Капської. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 488 с.
95. Соціальна робота: технологічний аспект: Навчальний посібник / за ред. А. Й. Капської. Київ: Центр навчальної літератури, 2004. 352 с.
96. Тарновська О. С. Девіантна поведінка підлітків і превентивна робота. Чернівці: Рута, 2003. 82 с.
97. Титаренко Т. М. Сучасна психологія особистості: навч. посіб. 2-ге вид. – Київ: Каравела, 2013. 372 с.
98. Тищенко С. П. Психологія виховного впливу сім'ї на дитину. Київ: Знання, 1982. 147с.
99. Ткачук А. О. Агресія як форма прояву девіантної поведінки. Шкільний світ. 2010. №16. С. 17 – 18.
100. Товканець Г. В. Корекція відхилень у поведінці важковиховуваних учнів молодшого шкільного віку засобами професійно-педагогічного спілкування: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Ужгородський держ. ун-т. Ужгород, 1999. 183 с.
101. Толстой Л. Н. Аксиология педагогики. URL:<https://library.by/portalus/modules/shkola/readme.php?subaction> (дата звернення 17.10.2019).
102. Толстой Л. Н. Моя жизнь (автобиография) URL:<http://tolstoy-lit.ru/tolstoy/chernoviki/moya-zhizn-avtobiografiya.htm> (дата звернення 17.10.2019).
103. Туріщева Л. В. Особливості роботи з девіантними дітьми. Класному керівнику. Усе для роботи. 2009. № 8. С. 22 – 25.
104. Ушинский К. Д. Моя система воспитания. О нравственности (сборник). URL:<http://books.google.com.ua/books?id=npKDwAAQBAJ&pg=PT25&lpg=PT25&dq=%E2%80%A6> (дата звернення 17.10.2019).
105. Федорченко Т. Є. Профілактика девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища: соціально-педагогічний аспект: монографія. Черкаси : ПП Чабаненко Ю.А., 2011. 488 с.

106. Фельдштейн Д. И. Социальное развитие в пространстве – времени детства. Москва: Московский психолого-социальный институт. 1997. 160 с.
107. Ферцер В. Ю. Система перевоспитания социально запущенных детей и подростков в России: 20-30-е гг. XXвека. Вестник Московского государственного областного гуманитарного института. Сер. Педагогика и психология. 2012. № 2. С. 54–58.
108. Фіцула М. М. Відхилення у поведінці неповнолітніх: шляхи їх попередження та подолання: навч.-метод. посібник. Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2008. 432 с.
109. Холковська І. Л. Взаємодія класного керівника з сім'єю у процесі профілактики девіантної поведінки підлітків. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: «Педагогіка і психологія». Випуск 45. Вінниця, 2016. С. 49 – 54.
110. Черепанова Е. М. Психологический стресс: помоги себе и ребенку. Москва: Академия. 2005. 271с.
111. Шевченко А. М. Особливості девіантної та делінквентної поведінки у підлітків. Діти «групи ризику»: психологічні, соціальні та правові аспекти. Київ: Київська міська державна адміністрація. Служба у справах неповнолітніх. 2001. С. 14 – 25.
112. Шнейдер Л. Б. Девиантное поведение детей и подростков. Москва: Академический проспект, Трикста, 2005. 337с.
113. Штинова Г. Н. Социальная педагогика: учеб.для студентов вузов. Москва: ВЛАДОС, 2008. 447с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки (О.М. Орел)

Девіація – відхилення від деякої норми. Термін використовується для позначення відхилень в поведінці, у відносинах та статистиці. В поведінці це звичайно відноситься до порушень або клінічних синдромів. В дослідженнях відносин відноситься взагалі до моделей зміни відносин. В статистиці цей термін позначає ступінь, в якому значення відрізняється від деякої зміни центральної тенденції, звичайно середнього статистичного.

Призначення

Пропонована методика діагностики схильності до девіантної поведінки (СДП) є стандартизованим тест-опитувальником, призначеним для вимірювання готовності (схильності) підлітків до реалізації різних форм девіантної поведінки. Опитувальник є набором спеціалізованих психодіагностичних шкал, спрямованих на вимірювання готовності (схильності) до реалізації окремих форм девіантної поведінки.

Методика передбачає врахування і корекцію установки на соціально бажані відповіді випробовуваних.

Шкали опитувальника діляться на змістовні та службову. Змістовні шкали спрямовані на вимірювання психологічного змісту комплексу пов'язаних між собою форм девіантної поведінки, тобто соціальних і особових установок, що стоять за цими поведінковими проявами.

Службова шкала призначена для вимірювання схильності випробовуваного давати про себе соціально-схвалювану інформацію, оцінки достовірності результатів опитувальника в цілому, а також для корекції

результатів за змістовними шкалами залежно від вираженості установки випробовуваного на соціально-бажані відповіді.

Таким чином, методика включає два варіанти, що містять наступні набори шкал.

Інструкція

Перед вами є низка тверджень. Вони торкаються деяких сторін вашого життя, вашого характеру, звичок. Прочитайте перше твердження і вирішіть, чи правильне дане твердження щодо Вас. Якщо правильне, то на бланку відповідей поряд із номером, відповідним твердженню, в квадратику під позначенням «так» поставте хрестик або галочку. Якщо воно неправильне, то поставте хрестик або галочку в квадратику під позначенням «ні». Якщо вам важко відповісти, то постарайтеся вибрати варіант відповіді, яка все-таки більше відповідає вашій думці. Потім таким же чином відповідайте на всі пункти опитувальника. Якщо помилитеся, то закреслюйте помилкову відповідь і поставте ту, яку вважаєте потрібною. Пам'ятайте, що ви виказуєте власну думку про себе зараз. Тут не може бути «поганих» або «добрих», «правильних» або «неправильних» відповідей. Дуже довго не обдумуйте відповіді, важлива ваша перша реакція на зміст тверджень. Віднесіться до роботи уважно і серйозно. Недбалість, а також прагнення «поліпшити» або «погіршити» відповіді приводять до недостовірних результатів. У разі труднощів ще раз прочитайте цю інструкцію або зверніться до того, хто проводить тестування. Не робіть ніяких поміток у тексті опитувальника.

Опитувальник

Чоловічий варіант

1. Я надаю перевагу одягу неяскарих, приглушених тонів.
2. Буває, що я відкладаю на завтра те, що повинен зробити сьогодні.
3. Я охоче записався б добровольцем для участі в яких-небудь бойових діях.
4. Буває, що іноді я сварюся з батьками.
5. Той, хто в дитинстві не бився, виростає «маминим синочком» і нічого не може добитися в житті.

6. Я б взявся за небезпечну для життя роботу, якби за неї добре платили.
7. Іноді я відчуваю таке сильне занепокоєння, що просто не можу всидіти на місці.
8. Іноді буває, що я трохи хвалюся.
9. Якби мені довелося стати військовим, то я хотів би бути льотчиком-винищувачем.
10. Я ціную в людях обережність і обачність.
11. Тільки слабкі і боягузливі люди виконують усі правила і закони.
12. Я волів би роботи, пов'язаної зі змінами та подорожами.
13. Я завжди кажу тільки правду.
14. Якщо людина в міру і без шкідливих наслідків вживає збуджуючі і впливаючі на психіку речовини – це цілком нормально.
15. Навіть якщо я злюся, то намагаюся не вдаватися до лайки.
16. Я думаю, що мені б сподобалося полювати на левів.
17. Якщо мене образили, то я обов'язково повинен помститися.
18. Людина повинна мати право випивати стільки, скільки вона хоче.
19. Якщо мій приятель спізнюється до призначеного часу, то я зазвичай зберігаю спокій.
20. Мені звичайно ускладнює роботу вимога зробити її до певного терміну.
21. Іноді я переходжу вулицю там, де мені зручно, а не там, де дозволено.
22. Деякі правила і заборони можна відкинути, якщо відчуваєш сильний сексуальний (статевий) потяг.
23. Я іноді не слухаюся батьків.
24. Якщо при по купці автомобіля мені доведеться обирати між швидкістю і безпекою, то я виберу безпеку.
25. Я думаю, що мені сподобалося б займатися боксом.
26. Якби я міг вільно вибирати професію, то став би дегустатором вин.
27. Я часто відчуваю потребу в гострих відчуттях.
28. Іноді мені так і хочеться зробити собі боляче.

29. Моє ставлення до життя добре описує прислів'я: «Сім разів відміряй, один раз відріж».
30. Я завжди купую квитки в громадському транспорті.
31. Серед моїх знайомих є люди, які пробували одурманюючі токсичні речовини.
32. Я завжди виконую обіцянки, навіть якщо мені це не вигідно.
33. Буває, що мені так і хочеться вилаятися.
34. Мають рацію люди, які в житті слідуєть прислів'ю: «Якщо не можна, але дуже хочеться, то можна».
35. Бувало, що я випадково потрапляв у бійку після вживання спиртних напоїв.
36. Мені рідко вдається змусити себе продовжувати роботу після низки образливих невдач.
37. Якби в наш час проводилися б бої гладіаторів, то б обов'язково брав в них участь.
38. Буває, що іноді я говорю неправду.
39. Терпіти біль на зло всім буває навіть приємно.
40. Я краще погоджуся з людиною, ніж стану сперечатися.
41. Якби я народився в давні часи, то став би благородним розбійником.
42. Якщо немає іншого виходу, то суперечку можна вирішити і бійкою.
43. Бували випадки, коли мої батьки, інші дорослі висловлювали занепокоєння з приводу того, що я трохи випив.
44. Одяг повинен з першого погляду виділяти людину серед інших в натовпі.
45. Якщо в кінофільмі немає жодної пристойної бійки – це погане кіно.
46. Коли люди прагнуть до нових незвичайних відчуттів і переживань – це нормально.
47. Іноді я сумую на уроках.
48. Якщо мене хтось випадково зачепив в натовпі, то я обов'язково вимагатиму від нього вибачень.
49. Якщо людина дратує мене, то я готовий висловити йому все, що я про неї думаю.

50. Під час подорожей і поїздок я люблю відхилитися від звичайних маршрутів.
51. Мені б сподобалася професія дресирувальника хижих звірів.
52. Якщо вже ти сів за кермо мотоцикла, то варто їхати тільки дуже швидко.
53. Коли я читаю детектив, то мені часто хочеться, щоб злочинець пішов від переслідування.
54. Іноді я просто не можу втриматися від сміху, коли чую непристойний жарт.
55. Я намагаюся уникати в розмові виразів, які можуть збентежити оточуючих.
56. Я часто засмучуюсь через дрібниці.
57. Коли мені заперечують, я часто вибухаю і відповідаю різко.
58. Мені більше подобається читати про пригоди, ніж про любовні історії.
59. Щоб отримати задоволення, варто порушити деякі правила і заборони.
60. Мені подобається бувати в компаніях, де в міру випивають і веселяться.
61. Мене дратує, коли дівчата курять.
62. Мені подобається стан, який наступає, коли в міру і в хорошій компанії вип'єш.
63. Бувало, що в мене виникало бажання випити, хоча я розумів, що зараз не час і не місце.
64. Сигарета у важку хвилину мене заспокоює.
65. Мені легко змусити інших людей боятися мене, і іноді заради забави я це роблю.
66. Я зміг би своєю рукою стратити злочинця, справедливо засудженого до вищої міри покарання.
67. Задоволення – це головне, до чого варто прагнути в житті.
68. Я хотів би взяти участь в автомобільних гонках.
69. Коли в мене поганий настрій, до мене краще не підходити.
70. Іноді у мене буває такий настрій, що я готовий першим почати бійку.
71. Я можу згадати випадки, коли я був таким злим, що хапав першу-ліпшу під руку річ і ламав її.
72. Я завжди вимагаю, щоб оточуючі поважали мої права.
73. Мені сподобалося б стрибати з парашутом.

74. Шкідливий вплив на людину алкоголю і тютюну сильно перебільшують.
75. Я рідко даю здачі, навіть якщо хтось вдарить мене.
76. Я не отримую задоволення від відчуття ризику.
77. Коли людина в запалі суперечки вдається до «сильних» виразів – це нормально.
78. Я часто не можу стримати свої почуття.
79. Бувало, що я запізнювався на уроки.
80. Мені подобаються компанії, де всі жартують один над одним.
81. Секс повинен займати в житті молоді одне з головних місць.
82. Часто я не можу втриматися від суперечки, якщо хтось не згоден зі мною.
83. Іноді траплялося, що я не виконував домашнє завдання.
84. Я часто здійснюю вчинки під впливом хвилинного настрою.
85. Мені здається, що я не здатний ударити людину.
86. Люди справедливо обурюються, коли дізнаються, що злочинець залишився безкарним.
87. Буває, що мені доводиться приховувати від дорослих деякі свої вчинки.
88. Наївні простаки самі заслуговують того, щоб їх обманювали.
89. Іноді я буваю так роздратований, що стукаю по столу кулаком.
90. Тільки несподівані обставини і почуття небезпеки дозволяють мені по-справжньому проявити себе.
91. Я б спробував якісь пригнічуючі речовини, якби твердо знав, що це не зашкодить моєму здоров'ю і не спричинить покарання.
92. Коли я стою на мосту, то мене іноді так і тягне стрибнути вниз.
93. Будь-який бруд мене лякає або викликає сильну відразу.
94. Коли я злюся, то мені хочеться когось вдарити.
95. Я вважаю, що люди повинні повністю відмовитися від вживання спиртних напоїв.
96. Я б міг на спір залізи на високу фабричну трубу.
97. Часом я не можу впоратися з бажанням заподіяти біль іншим людям.
98. Я міг би після невеликих попередніх пояснень управляти вертольотом.

Жіночий варіант

1. Я прагну в одязі слідувати найсучаснішій моді чи навіть випереджати її.
2. Буває, що я відкладаю на завтра те, що повинна зробити сьогодні.
3. Якби була така можливість, то я б із задоволенням пішла служити в армію.
4. Буває, що іноді я сварюся з батьками.
5. Щоб домогтися свого, дівчина іноді може і побитися.
6. Я б взялася за небезпечну для здоров'я роботу, якби за неї добре платили.
7. Іноді я відчуваю таке сильне занепокоєння, що просто не можу всидіти на місці.
8. Я іноді люблю попліткувати.
9. Мені подобаються професії, пов'язані з ризиком для життя.
10. Мені подобається, коли мій одяг і зовнішній вигляд дратують людей старшого покоління.
11. Тільки дурні й боягузливі люди виконують усі правила і закони.
12. Я воліла б роботи, пов'язаної зі змінами та подорожами, навіть якщо вона небезпечна для життя.
13. Я завжди кажу тільки правду.
14. Якщо людина в міру і без шкідливих наслідків вживає збуджуючі речовини, які впливають на психіку – це нормально.
15. Навіть якщо я злюся, то намагаюся нікого не ляяти.
16. Я із задоволенням дивлюся бойовики.
17. Якщо мене образили, то я обов'язково повинна помститися.
18. Людина повинна мати право випивати, скільки вона хоче і де хоче.
19. Якщо моя подруга спізнюється до призначеного часу, то я зазвичай зберігаю спокій.
20. Мені часто буває важко зробити роботу до точно визначеного терміну.
21. Іноді я переходжу вулицю там, де мені зручно, а не там, де дозволено.
22. Деякі правила і заборони можна відкинути, якщо чогось сильно хочеш.
23. Бувало, що я не слухалася батьків.
24. В автомобілі я більше ціную безпеку, ніж швидкість.

25. Я думаю, що мені сподобалося б займатися карате або схожим видом спорту.
26. Мені б сподобалася робота офіціантки в ресторані.
27. Я часто відчуваю потребу в гострих відчуттях.
28. Іноді мені так і хочеться зробити собі боляче.
29. Моє ставлення до життя добре описує прислів'я: «Сім разів відміряй, один раз відріж».
30. Я завжди оплачую проїзд у громадському транспорті.
31. Серед моїх знайомих є люди, які пробували одурманюючі токсичні речовини.
32. Я завжди виконую обіцянки, навіть якщо мені це не вигідно.
33. Буває, що мені так і хочеться вилятися.
34. Мають рацію люди, які в житті слідують приказці: «Якщо не можна, але дуже хочеться, то можна».
35. Бувало, що я випадково потрапляла в неприємну історію після вживання спиртних напоїв.
36. Я часто не можу змусити себе продовжувати будь-яке заняття після образливої невдачі.
37. Багато заборон у сфері сексу старомодні і їх можна відкинути.
38. Буває, що іноді я говорю неправду.
39. Терпіти біль на зло всім буває навіть приємно.
40. Я краще погоджуся з людиною, ніж стану сперечатися.
41. Якби я народилася в стародавні часи, то стала б благородною розбійницею.
42. Домагатися перемоги в суперечці потрібно за всіляку ціну.
43. Бували випадки, коли мої батьки, інші дорослі висловлювали занепокоєння з приводу того, що я трохи випила.
44. Одяг повинен з першого погляду виділяти людину серед інших в натовпі.
45. Якщо у фільмі немає жодної пристойної бійки – це погане кіно.
46. Буває я сумую на уроках.

47. Якщо мене хтось випадково зачепив в натовпі, то я обов'язково вимагатиму від нього вибачень.
48. Якщо людина дратує мене, то я готова висловити їй все, що про неї думаю.
49. Під час подорожей і поїздок я люблю відхилятися від звичайних маршрутів.
50. Мені б сподобалася професія дресирувальниці хижих звірів.
51. Мені подобається відчувати швидкість при швидкій їзді на автомобілі і мотоциклі.
52. Коли я читаю детектив, то мені часто хочеться, щоб злочинець пішов від переслідування.
53. Буває, що я з цікавістю слухаю непристойний, але смішний анекдот.
54. Мені подобається іноді бентежити і ставити в незручне становище оточуючих.
55. Я часто засмучуюсь через дрібниці.
56. Коли мені заперечують, я часто вибухаю і відповідаю різко.
57. Мені більше подобається читати про криваві злочини або про катастрофи.
58. Щоб отримати задоволення, варто порушити деякі правила і заборони.
59. Мені подобається бувати в компаніях, де в міру випивають і веселяться.
60. Я вважаю цілком нормальним, якщо дівчина курить.
61. Мені подобається стан, які наступає, коли вип'єш в міру і в хорошій компанії.
62. Бувало, що в мене виникало бажання випити, хоча я розуміла, що зараз не час і не місце.
63. Сигарета у важку хвилину мене заспокоює.
64. Деякі люди побоюються мене.
65. Я б хотіла бути присутньою при страті злочинця, справедливо засудженого до вищої міри покарання.
66. Задоволення – це головне, до чого варто прагнути в житті.
67. Якби могла, то із задоволенням взяла участь би в автомобільних гонках.
68. Коли в мене поганий настрій, до мене краще не підходити.
69. Іноді у мене буває такий настрій, що я готова першим почати бійку.

70. Я можу згадати випадки, коли я настільки розізлилася, що хапала першу – ліпшу під руку річ і ламала її.
71. Я завжди вимагаю, щоб оточуючі поважали мої права.
72. Мені б хотілося з цікавості стрибнути з парашутом.
73. Шкідливий вплив алкоголю і тютюну на людину сильно перебільшують.
74. Щасливі ті, хто помирають молодими.
75. Я отримую задоволення, коли трохи ризикую.
76. Коли людина в запалі суперечки вдається до лайок – це припустимо.
77. Я часто не можу стримати свої почуття.
78. Бувало, що я спізнювалася на уроки.
79. Мені подобаються компанії, де всі жартують один над одним.
80. Секс повинен займати в житті молоді одне з головних місць.
81. Часто я не можу втриматися від суперечки, якщо хтось не згоден зі мною.
82. Іноді траплялося, що я не виконувала шкільне домашнє завдання.
83. Я часто здійснюю вчинки під впливом хвилинного настрою.
84. Бувають випадки, коли я можу вдарити людину.
85. Люди справедливо обурюються, коли дізнаються, що злочинець залишився безкарним.
86. Буває, що мені доводиться приховувати від дорослих деякі свої вчинки.
87. Наївні простаки самі заслуговують того, щоб їх обманювали.
88. Іноді я буваю так роздратована, що голосно кричу.
89. Тільки несподівані обставини і почуття небезпеки дозволяють мені по-справжньому проявити себе.
90. Я б спробувала якесь пригнічуючу речовину, якби твердо знала, що це не зашкодить моєму здоров'ю і не спричинить покарання.
91. Коли я стою на мосту, то мене іноді так і тягне стрибнути вниз.
92. Будь-який бруд мене лякає або викликає сильну відразу.
93. Коли я злюся, то мені хочеться голосно вилаяти винуватця моїх неприємностей.

94. Я думаю, що люди повинні відмовитися від усякого вживання спиртних напоїв.
95. Я б із задоволенням покотилася б на гірських лижах з крутого схилу.
96. Іноді, якщо хтось завдає мені болю, то це буває навіть приємно.
97. Я б із задоволенням займалася в басейні стрибками з вишки.
98. Мені іноді не хочеться жити.
99. Щоб домогтися успіху в житті, дівчина повинна бути сильною і вміти постояти за себе.
100. По-справжньому поважають тільки тих людей, хто викликає в оточуючих страх.
101. Я люблю дивитися виступи боксерів.
102. Я можу вдарити людину, якщо вирішу, що вона серйозно образила мене.
103. Я вважаю, що поступитися в суперечці – це означає показати свою слабкість.
104. Мені подобається готувати, займатися домашнім господарством.
105. Якби я могла прожити життя заново, то я б хотіла стати чоловіком, а не жінкою.
106. У дитинстві мені хотілося стати актрисою чи співачкою.
107. У дитинстві я була завжди байдужа до гри в ляльки. Обробка та інтерпретація результатів тесту

Ключ до тесту

Чоловічий варіант

1. Шкала установки на соціально-бажані відповіді: 2 (ні), 4 (ні), 6 (ні), 13 (так), 21 (ні), 23 (ні), 30 (так), 32 (так), 33 (ні), 38 (ні), 47 (ні), 54 (ні), 79 (ні), 83 (ні), 87 (ні).
2. Шкала схильності до подолання норм і правил: 1 (ні), 10 (ні), 11 (так), 22 (так), 34 (так), 41 (так), 44 (так), 50 (так), 53 (так), 55 (ні), 59 (так), 61 (ні), 80 (так), 86 (ні), 88 (так), 91 (так), 93 (ні).

3. Шкала схильності до адиктивної поведінки: 14 (так), 18 (так), 22 (так), 26 (так), 27 (так), 31 (так), 34 (так), 35 (так), 43 (так), 46 (так), 59 (так), 60 (так), 62 (так), 63 (так), 64 (так), 67 (так), 74 (так), 81 (так), 91 (так), 95 (ні).

4. Шкала схильності до самоушкоджуючої і саморуйнівної поведінки: 3 (так), 6 (так), 9 (так), 12 (так), 16 (так), 24 (ні), 27 (так), 28 (так), 37 (так), 39 (так), 51 (так), 52 (так), 58 (так), 68 (так), 73 (так), 76 (ні), 90 (так), 91 (так), 92 (так), 96 (так), 98 (так).

5. Шкала схильності до агресії та насильства: 3 (так), 5 (так), 15 (ні), 16 (так), 17 (так), 17 (так), 25 (так), 37 (так), 40 (ні), 42 (так), 45 (так), 48 (так), 49 (так), 51 (так), 65 (так), 66 (так), 70 (так), 71 (так), 72 (так), 75 (ні), 77 (так), 82 (ні), 89 (так), 94 (так), 97 (так).

6. Шкала вольового контролю емоційних реакцій: 7 (так), 19 (так), 20 (так), 29 (ні), 36 (так), 49 (так), 56 (так), 57 (так), 69 (так), 70 (так), 71 (так), 78 (так), 84 (так), 89 (так), 94 (так).

7. Шкала схильності до деліквентної поведінки: 18 (так), 26 (так), 31 (так), 34 (так), 35 (так), 42 (так), 43 (так), 44 (так), 48 (так), 52 (так), 55 (ні), 61 (ні), 62 (так), 63 (так), 64 (так), 67 (так), 74 (так), 86 (ні), 91 (так), 94 (так).

Жіночий варіант

1. Шкала установки на соціально-бажані відповіді: 2 (ні), 4 (ні), 8 (ні), 13 (так), 21 (ні), 30 (так), 32 (так), 33 (ні), 38 (ні), 54 (ні), 79 (ні), 83 (ні), 87 (ні).

2. Шкала схильності до подолання норм і правил: 1 (так), 10 (ні), 11 (так), 22 (так), 34 (так), 41 (так), 44 (так), 50 (так), 53 (так), 55 (так), 59 (так), 61 (так), 80 (так), 86 (ні), 91 (так), 93 (ні).

3. Шкала схильності до адиктивної поведінки: 14 (так), 18 (так), 22 (так), 26 (так), 27 (так), 31 (так), 34 (так), 35 (так), 43 (так), 59 (так), 60 (так), 62 (так), 63 (так), 64 (так), 67 (так), 74 (так), 81 (так), 91 (так), 95 (ні).

4. Шкала схильності до самоушкоджуючої і саморуйнівної поведінки: 3 (так), 6 (так), 9 (так), 12 (так), 24 (ні), 27 (так), 28 (так), 39 (так), 51 (так), 52 (так), 58

(так), 68 (так), 73 (так), 75 (так), 76 (так), 90 (так), 91 (так), 92 (так), 96 (так), 98 (так), 99 (так).

5. Шкала схильності до агресії та насильства: 3 (так), 5 (так), 15 (ні), 16 (так), 17 (так), 25 (так), 40 (ні), 42 (так), 45 (так), 48 (так), 49 (так), 51 (так), 65 (так), 66 (так), 71 (так), 77 (так), 82 (так), 85 (так), 89 (так), 94 (так), 101 (так), 102 (так), 103 (так), 104 (так).

6. Шкала вольового контролю емоційних реакцій: 7 (так), 19 (так), 20 (так), 29 (ні), 36 (так), 49 (так), 56 (так), 57 (так), 69 (так), 70 (так), 71 (так), 78 (так), 84 (так), 89 (так), 94 (так).

7. Шкала схильності до деліквентної поведінки: 1 (так), 3 (так), 7 (так), 11 (так), 25 (так), 28 (так), 31 (так), 35 (так), 43 (так), 48 (так), 53 (так), 58 (так), 61 (так), 63 (так), 64 (так), 66 (так), 79 (так), 93 (ні), 98 (так), 99 (так), 102 (так).

8. Шкала прийняття жіночої соціальної ролі: 3 (ні), 5 (ні), 9 (ні), 16 (ні), 18 (ні), 25 (ні), 41 (ні), 45 (ні), 51 (ні), 58 (ні), 61 (ні), 68 (ні), 73 (ні), 85 (ні), 93 (так), 95 (так), 96 (ні), 105 (так), 106 (ні), 107 (так).

Обробка результатів тесту

Перший варіант обробки результатів тесту

Увага: з другим варіантом обробки результатів існують деякі неточності, тому рекомендуємо використовувати саме цей варіант. Кожній відповіді відповідно до ключа присвоюється 1 бал. Далі за кожною шкалою підраховується сумарний бал, який порівнюється з тестовими нормами. При відхиленні індивідуальних результатів досліджуваного від середнього сумарного балу за шкалою більше ніж на $1S$, вимірювану психологічну характеристику можна вважати вираженою. Якщо індивідуальний сумарний бал досліджуваного менше від середнього на $1S$, то вимірювана властивість оцінюється як мало виражена. Крім того, якщо відома приналежність досліджуваного до «делінквентної» популяції, то його індивідуальні результати доцільно порівнювати з тестовими нормами, які розраховані для «делінквентної» підвибірки.

Тестові норми методики СВП

Шкали	«Нормальна» вибірка		«Деліквентна» вибірка	
	М	S	М	S
1	2,27	2,06	2,49	2,13
2	7,73	2,88	10,27	2,42
3	9,23	4,59	15,97	3,04
4	10,36	3,41	10,98	2,76
5	12,47	4,23	14,64	3,94
6	8,04	3,29	9,37	3,01
7	7,17	4,05	14,38	3,22

Другий варіант обробки результатів тесту

Кожній відповіді при відповідності з ключем присвоюється один бал. Далі за кожною шкалою підраховується первинний сумарний бал, який потім при необхідності піддається корекції у зв'язку з дією фактора соціальної бажаності відповідно до процедури, описаної вище. Потім проводиться переклад «сирих» балів в стандартні Т-бали. У тому випадку, якщо у користувача є набрані ним спеціалізовані тестові норми, то переклад в стандартні Т-бали здійснюється за формулою

$$T=10 * (X_i - M) / (S + 50), \text{ де}$$

- X_i – первинний («сирий») бал за шкалою;
- M – середнє значення первинного сумарного балу за шкалою у вибірці стандартизації;
- S – стандартне відхилення значень первинних балів у вибірці стандартизації.

Варіанти коефіцієнтів корекції в залежності від значень «сирого» бала за шкалою № 1

Чоловічий варіант методики

У разі, якщо первинний бал за шкалою № 1 менше або дорівнює 6 балам для «звичайних» піддослідних, то коефіцієнт корекції становить:

- Для шкали № 2 = 0,3
- Для шкали № 3 = 0,3
- Для шкали № 4 = 0,2
- Для шкали № 5 = 0,2
- Для шкали № 6 = 0,3
- Для шкали № 7 = 0,2

У разі, якщо первинний бал за шкалою № 1 менше або дорівнює 6 балам для «деліквентною» піддослідних, то коефіцієнт корекції становить:

- Для шкали № 2 = 0,3
- Для шкали № 3 = 0,5
- Для шкали № 4 = 0,3
- Для шкали № 5 = 0,2
- Для шкали № 6 = 0,3
- Для шкали № 7 = 0,5

У разі, якщо первинний бал за шкалою № 1 більше 6 балів як для «звичайних», так і для «деліквентних» досліджуваних, то коефіцієнт корекції становить:

- Для шкали № 2 = 0,7
- Для шкали № 3 = 0,6
- Для шкали № 4 = 0,4
- Для шкали № 5 = 0,5
- Для шкали № 6 = 0,3
- Для шкали № 7 = 0,5

Жіночий варіант методики

У випадку, якщо випробувані відносяться до підвибірки «звичайних» досліджуваних, то коефіцієнт корекції становить

- Для шкали № 2 = 0,4
- Для шкали № 3 = 0,4
- Для шкали № 4 = 0,2
- Для шкали № 5 = 0,3
- Для шкали № 6 = 0,5
- Для шкали № 7 = 0,4

У випадку, якщо випробувані завідомо відносяться до підвибірки «деліквентних» досліджуваних, то коефіцієнт корекції становить:

- Для шкали № 2 = 0,4
- Для шкали № 3 = 0,4
- Для шкали № 4 = 0,3
- Для шкали № 5 = 0,4
- Для шкали № 6 = 0,5
- Для шкали № 7 = 0,5

Таблиця норм при переведенні «сирих балів» в Т-бали

«Сирій бал»	Т-бали						
	Шкали						
	1	2	3	4	5	6	7
1	2	3	4	5	6	7	8
0	35		26				30
1	44	27	28	24	24	26	32
2	-50	31	30	26	27	30	34
3	55	34	33	29	29	33	37
4	58	37	35	32	31	37	39
5	62	40	37	35	34	40	41
1	2	3	4	5	6	7	8
6	65	43	39	37	36	44	43
7	67	46	42	40	39	48	46
8	70	50	44	43	41	51	48
9	74	53	46	45	43	55	50
10	85	56	48	48	46	58	53
11	89	59	50	51	48	62	55
12		63	53	54	51	65	57
13		66	55	56	53	69	59
14		69	57	59	55	73	62
15		72	59	62	58	77	64
16		75	62	64	60	81	66
17		78	64	67	62	85	68

18		81	66	70	65		71
19		84	68	72	67		73
20		87	70	75	70		75
21		90	72	78	72		77
22			74	81	74		79
23			76	84	77		81
24			78	87	79		83
25			80	90	81		85
26			82		83		87
27			84		85		
28					87		
29					89		

Опис шкал та їх інтерпретація

1. Шкала установки на соціальну бажаність (службова шкала) Дана шкала призначена для вимірювання готовності досліджуваного представляти себе в найбільш сприятливому світлі з точки зору соціальної бажаності. Показники від 50 до 60 Т-балів свідчать про помірну тенденцію давати при заповненні опитувальника соціально-бажані відповіді. Показники понад 60 балів свідчать про тенденцію випробуваного демонструвати суворе дотримання навіть малозначних соціальних норм, умисному прагненні показати себе в кращому світлі, про настороженість стосовно ситуацій обстеження.

Результати, що знаходяться в діапазоні 70-89 балів говорять про високу настороженість випробуваного стосовно психодіагностичної ситуації і про сумнівну достовірність результатів за основними шкалами. Про сприйняття ситуації як експертної одночасно з помірно високими показниками за шкалою № 1 також свідчить їхнє різке зниження за основними діагностичними шкалами і підвищення за шкалою жіночої соціальної ролі.

Для чоловічій популяції перевищення сумарного первинного балу за шкалою соціальної бажаності значення 11 первинних балів свідчать про недостовірність результатів за основними шкалами.

Показники нижче 50 Т-балів говорять про те, що випробуваний не схильний приховувати власні норми і цінності, коригувати свої відповіді в напрямку соціальної бажаності.

Відзначено також, що молодші підлітки (14 років і молодше) не здатні тривалий час слідувати установці на соціально-бажані відповіді.

Одночасно високі показники за службовою шкалою і за основними шкалами (крім шкали 8) свідчать про сумнівну достовірність результатів, або про дисоціації у свідомості випробуваного відомих йому і реальних норм поведінки.

2. Шкала схильності до подолання норм і правил Дана шкала призначена для вимірювання схильності випробуваного до подолання будь-яких норм і правил, схильності до заперечення загальноприйнятих норм і цінностей, зразків поведінки.

Результати, що лежать в діапазоні 50-60 Т-балів, свідчать про вираженість вищезгаданих тенденцій, про нонконформістські установки випробуваного, про його схильність протиставляти власні норми і цінності груповим, про тенденції «порушувати спокій», шукати труднощі, які можна було б подолати.

Показники, що знаходяться в діапазоні 60-70 Т-балів, свідчать про надзвичайну вираженість нонконформістських тенденцій, прояв негативізму і змушують сумніватися в достовірності результатів тестування за даною шкалою.

Результати нижче 50 Т-балів за даною шкалою свідчать про конформні установки випробуваного, схильність слідувати стереотипам і загальноприйнятим нормам поведінки. У деяких випадках за умови поєднання з досить високим інтелектуальним рівнем випробуваного й тенденції приховувати свої реальні норми і цінності такі оцінки можуть відбивати фальсифікацію результатів.

3. Шкала схильності до адиктивної поведінки Дана шкала призначена для вимірювання готовності реалізувати адиктивну поведінку.

Результати в діапазоні 50-70 Т-балів по даній шкалі свідчать про схильність випробуваного до відходу від реальності за допомогою зміни свого психічного стану, про схильність до ілюзорнокомпенсаторного способу вирішення особистісних проблем. Крім того, ці результати свідчать про орієнтацію на чуттєву сторону життя, про наявність «сенсорної спраги», про гедоністично орієнтовані норми і цінності.

Показники понад 70 Т-балів свідчать про сумнівність результатів або про наявність вираженої психологічної потреби в адиктивних станах, що необхідно з'ясувати, використовуючи додаткові психодіагностичні засоби.

Показники нижче 50 Т-балів свідчать або про невиразність вищеперелічених тенденцій, або про хороший соціальний контроль поведінкових реакцій.

4. Шкала схильності до самоушкоджуючої і саморуйнівної поведінки
Дана шкала призначена для вимірювання готовності реалізувати різні форми аутоагресивної поведінки. Об'єкт вимірювання вочевидь частково перетинається з психологічними властивостями, вимірюваними шкалою № 3.

Результати, що знаходяться в діапазоні 50-70 Т-балів за шкалою № 4 свідчать про низьку цінність власного життя, схильність до ризику, виражену потребу в гострих відчуттях, про садомазохістські тенденції.

Результати понад 70 Т-балів свідчать про сумнівну достовірність результатів.

Показники нижче 50 Т-балів по даній шкалі свідчать про відсутність готовності до реалізації саморуйнівної поведінки, про відсутність тенденції до соматизації тривоги, відсутність схильності до реалізації комплексів провини в поведінкових реакціях.

5. Шкала схильності до агресії та насильства
Дана шкала призначена для вимірювання готовності досліджуваного до реалізації агресивних тенденцій у поведінці.

Показники, що лежать в діапазоні 50-60 Т-балів, свідчать про наявність агресивних тенденцій у випробуваного. Показники, що знаходяться в діапазоні 60-70 Т-балів, свідчать про агресивну спрямованість особистості у стосунках з іншими людьми, про схильність вирішувати проблеми за допомогою насильства, про тенденції використовувати приниження партнера по спілкуванню як засіб стабілізації самооцінки, про наявність садистичних тенденцій.

Показники понад 70 Т-балів говорять про сумнівну достовірність результатів.

Показники, що лежать нижче 50 Т-балів, свідчать про невиразність агресивних тенденцій, про неприйнятність насильства як засобу вирішення проблем, про нетиповість агресії як способу виходу з фруструючої ситуації. Низькі показники за даною шкалою в поєднанні з високими показниками за шкалою соціальної бажаності свідчать про високий рівень соціального контролю поведінкових реакцій.

6. Шкала вольового контролю емоційних реакцій Дана шкала призначена для вимірювання схильності досліджуваного контролювати поведінкові прояви емоційних реакцій (Увага! Ця шкала має зворотний характер).

Показники, що лежать в межах 60-70 Т-балів, свідчать про слабкість вольового контролю емоційної сфери, про небажання або нездатність контролювати поведінкові прояви емоційних реакцій. Крім того, це свідчить про схильність реалізовувати негативні емоції безпосередньо в поведінці, без затримки, про несформованість вольового контролю своїх потреб і чуттєвих потягів.

Показники нижче 50 Т-балів за даною шкалою свідчать про невиразність цих тенденцій, про жорсткий самоконтроль будь-яких поведінкових емоційних реакцій, чуттєвих потягів.

7. Шкала схильності до деліквентної поведінки Назва шкали носить умовний характер, так як шкала сформована з тверджень, які диференціюють «звичайних» підлітків та осіб із зафіксованими правопорушеннями, що вступали в конфлікт із загальноприйнятим способом життя і правовими нормами.

На наш погляд, дана шкала вимірює готовність (схильність) підлітків до реалізації деліквентної поведінки. Висловлюючись метафорично, шкала виявляє «деліквентний потенціал», який лише за певних обставин може реалізуватися в житті підлітка.

Результати, що знаходяться в діапазоні 50-60 Т-балів, свідчать про наявність деліквентних тенденцій у випробуваного й про низький рівень соціального контролю.

Результати вище 60 Т-балів свідчать про високу готовність до реалізації деліквентної поведінки.

Результати нижче 50 Т-балів говорять про невиразність зазначених тенденцій, що в поєднанні з високими показниками за шкалою соціальної бажаності може свідчити про високий рівень соціального контролю.

Необхідно також враховувати, що зміст та структура деліквентної поведінки у юнаків і дівчат істотно відрізняються і відповідно розрізняються пункти, що входять в шкалу деліквентності для жіночого та чоловічого видів методики.

Додаток Б

Опитувальник «Самооцінка психічних станів особистості»

Г. Айзенка

Інструкція: якщо цей опис збігається з вашим станом і стан виникає часто, то необхідно оцінити його в 2 бали. Якщо цей стан виникає зрідка, то ставиться один бал. Якщо не збігається з вашим станом – 0 балів.

Опис станів.

I

1. Не почуваю впевненості в собі.
2. Часто через дрібниці червонію.
3. Мій сон неспокійний.
4. Легко впадаю в зневіру.
5. Турбуюся тільки про уявлювані неприємності.
6. Мене лякають труднощі.
7. Люблю копатися у своїх недоліках.
8. Мене легко переконати.
9. Я недовірливий.
10. Я важко переносю час очікування.

II

11. Нерідко мені здаються безвихідними ситуації, з яких усе-таки • можна знайти вихід:

12. Неприємності мене сильно розстроюють, я падаю духом.
13. Під час великих неприємностей я схильний без достатніх підстав звинувачувати себе.
14. Нещастя і невдачі нічому мене не вчать.
15. Я часто відмовляюся від боротьби, вважаючи її марною.
16. Я нерідко почуваюся беззахисним.
17. Іноді в мене буває стан розпачу.

18. Я почуваю розгубленість перед труднощами.

19. У важкі хвилини життя іноді поводжуся по дитячому, хочу, щоб пожаліли.

20. Вважаю недоліки свого характеру непоправними.

III

21. Залишаю за собою останнє слово.

22. Нерідко в розмові перебиваю співрозмовника.

23. Мене легко розсердити.

24. Люблю робити зауваження іншим.

25. Хочу бути авторитетом для інших.

26. Не задовольняюся малим, хочу найбільшого.

27. Коли розгніваюся, погано себе стримую.

28. Волю краще керувати, ніж підкорятися.

29. У мене різка, грубувата жестикуляція.

30. Я мстивий.

IV

31. Мені важко змінювати звички.

32. Нелегко переключати увагу.

33. Дуже насторожено ставлюся до всього нового.

34. Мене важко переконати.

35. Нерідко в мене не виходить з голови думка, якої слід було б позбутися.

36. Нелегко зближаюся з людьми.

37. Мене розстроюють навіть незначні порушення плану.

38. Нерідко я виявляю впертість.

39. Неохоче йду на ризик.

40. Різко переживаю відхилення від прийнятого мною режиму дня.

Обробка та інтерпретація отриманих результатів:

Підрахуйте суму балів за кожною групою запитань:

- I. 3 1 по 10 запитання – шкала тривожності;
- II. 3 11 по 20 запитання – шкала фрустрації;
- III. 3 21 по 30 запитання – шкала агресивності;
- IV. 3 31 по 40 запитання – шкала ригідності.

Шкала тривожності:

- 0 – 7 балів – низький рівень тривоги і тривожності;
- 8 – 14 балів – середній рівень тривоги і тривожності;
- 15 – 20 балів – високий рівень тривоги і тривожності.

Шкала фрустрації:

- 0 – 7 балів – низький рівень фрустрації і фрустрованості;
- 8 – 14 балів – середній рівень фрустрації і фрустрованості;
- 15 – 20 балів – високий рівень фрустрації і фрустрованості;

Шкала агресивності:

- 0 – 7 балів – низький рівень агресії й агресивності;
- 8 – 14 балів – середній рівень агресії й агресивності;
- 15 – 20 балів – високий рівень агресії й агресивності;

Шкала ригідності:

- 0 – 7 балів – низький рівень ригідності;
- 8 – 14 балів – середній рівень ригідності;
- 15 – 20 балів – високий рівень ригідності

Додаток В

Тест RAFFT (Relax, Alone, Friends, Family, Trouble), в модифікації А. Ю. Єгорова

Для швидкої діагностики алкоголізму та наркоманії у підлітків використовується тест RAFFT (Relax, Alone, Friends, Family, Trouble) (Ewing, 1984) в модифікації А. Ю. Єгорова. Тест може служити інструментом виявлення груп ризику в підлітковій популяції.

Текст методики

1. Чи випиваєте і чи вживаєте наркотики для того, щоб розслабитися, відчувати себе краще або вписатися в компанію? (Relax)
2. Чи коли-небудь Ви випивали або вживали наркотики, перебуваючи на самоті? (Alone)
3. Чи вживаєте ви чи хто-небудь з ваших близьких друзів алкоголь або наркотики? (Friends)
4. Чи має хто-небудь з ваших найближчих родичів проблеми, пов'язані з вживанням алкоголю або наркотиків? (Family)
5. Чи траплялися у Вас неприємності через вживання алкоголю або наркотичних речовин? (Trouble)

Обробка та інтерпретація результатів

Позитивні відповіді на питання № 1, 2 і 5 оцінюються в 1 бал кожен, на питання № 3 і 4 – в 0,5 бала. Якщо в сумі набирається 2 і більше балів, то доречно припущення про наявність ризику.

Додаток Г

**Методика виявлення причин відхилень у поведінці і розвитку підлітка
(Н. В. Перешеїна, М. М. Заостровцева)**

Вчителю, класному керівнику пропонується заповнити таблицю «Основні причини відхилень у поведінці та розвитку», де перераховані можливі причини, що формують педагогічну занедбаність школяра. Респондент, що заповнює таблицю-анкету, фіксує встановлені причини; якщо вони не відображені в таблиці, то § заносяться в розділ «Інші причини». Основні причини відхилень у поведінці та розвитку

Вплив сім'ї	Так	Ні
<i>Причини</i>		
Батьки схильні до алкоголю		
Халатне ставлення до виховання дітей		
Хвороблива моральна обстановка в родині		
Повна неслухняність дітей батькам		
Судимість батьків		
Культ фізичної сили в родині		
Алкоголізм		
Культ грошей, кар'єризм, чванство, панство в родині		
Культ дитини в родині: вседозволеність, відсутність покарань, задоволення всіх запитів		
Дріб'язкова опіка		
Непосильні вимоги		
Фізичні покарання, насильство, недовіра		
Придушення всякого роду активності		
Відсутність постійного трудового доручення		
Несформованість навичок самообслуговування		
Відсутність участі в колективній праці родини		
Незнання бюджету родини, її прибутків		
Відсутність спільного читання книг і їх обговорення		
Відсутність дружби між дітьми і батьками		
Відсутність колективних походів до кіно і театрів, на		

природу		
Відсутність почуття відповідальності перед родиною		
Інші причини (дописати)		
Вплив середовища		
<i>Причини</i>		
Дружба з представниками угруповань з негативною суспільною спрямованістю		
Вплив дорослих з антисоціальними схильностями		
Безконтрольний недозований перегляд фільмів		
Часте відвідування дискотеки, відеосалонів, перегляд фільмів жахів, жорстокості, насильства, еротики		
Надмірне захоплення детективною літературою		
Інші причини (дописати)		
Прогалини у виховній роботі школи		
<i>Причини</i>		
Відсутність систематичного зв'язку з родиною		
Незнання індивідуальних і вікових особливостей підлітка		
Неврахування у вихованні ступеня педагогічної занедбаності учня		
Незнання потенційних можливостей школяра		
Неправильна побудова стосунків учня і колективу		
Відсутність довірливих відносин педагогів з учнем		
Недоліки індивідуальної роботи з підлітком		
Невміння організувати успішне навчання і суспільно-трудова діяльність школяра		
Відсутність індивідуальної роботи щодо пробудження в учня пізнавального інтересу в навчанні		
Погано організована робота з ліквідації прогалин у знаннях школяра		
Інші причини (дописати)		
Прогалини в роботі громадськості		
<i>Причини</i>		
Формалізм у роботі рад сприяння родині і школі		
Домінування вербальних форм впливу		
Відсутність належної матеріальної бази в клубах за місцем проживання		
Відсутність кваліфікованих кадрів у клубах за місцем проживання		

Відсутність системи в роботі суспільних виховних установ		
Відсутність форм роботи щодо залучення педагогічно запускених школярів до спортивних клубів, секцій		
Епізодичність у роботі громадських діячів		
Відсутність цікавих справ, здатних захопити підлітка		
Домінування каральної функції інспекції і комісії у справах дітей		
Переважа контролюючої форми роботи на шкоду виховній в інспекціях у справах неповнолітніх		
Інші причини (дописати)		

Аналіз всього матеріалу дасть можливість зробити висновки про причини педагогічної занедбаності даного підлітка.

Результати обстеження особистості важкого підлітка заносяться в Карту обстеження. У ній представлено декілька розділів: загальні відомості, сімейне виховання, навчання, дисципліна, суспільно-трудова діяльність, оцінне ставлення до колективу, асоціальні відхилення, причини відхилень, властивості особистості, висновок, педагогічні рекомендації.

Додаток Д

Зміст профілактичної програми для роботи з дітьми групи ризику

I блок – інформаційний

Надання інформації для поглибленого вивчення таких понять як відхилення у поведінці, феномен девіантної поведінки. Пояснення причин негативних проявів у поведінці, їх значення для розвитку особистості. Подолання розповсюдження загальноприйнятих міфів і неправильного розуміння щодо вживання психоактивних речовин (алкоголю, тютюну, наркотичних речовин). Підвищити поінформованість підлітків про прийоми, які слід використовувати аби не піддаватися впливу соціальних мереж, ЗМІ, не бути предметом маніпулювання серед однолітків, знайомих та сторонніх людей, навчити чинити опір їм. Ознайомлення з законодавчою базою та наслідками щодо її порушення.

Спрямованість профілактичної діяльності. Профілактика відхилень у поведінці, девіантна поведінка (вступні заняття) (3 год.)

Мета: знайомство; вироблення групових норм; включення дітей в роботу; визначення подальших напрямків діяльності.

Тема заняття. Бесіда, ознайомлення з правилами майбутніх зустрічей та занять, їх обговорення. Лекція про причини відхилень у поведінці дитини, ознайомлення з поняттям «девіантна поведінка».

Дискусія на тему: «Чи потрібна профілактична робота щодо девіантної поведінки?»

Спрямованість профілактичної діяльності. Вживання психоактивних речовин: міфи і реальність (3 год.)

Мета: Презентація необхідної інформації школярам для подолання загальноприйнятих міфів та хибного розуміння значення та впливу на організм психоактивних речовин (алкоголю, тютюну, наркотичних препаратів).

Тема заняття. Заняття з переглядом презентації «Шкідливі звички та їх вплив на підростаючий організм».

Конкурс на кращу стінгазету «Ми за здоровий спосіб життя».

Урок-конференція «Обирай здоровий спосіб життя».

Спрямованість профілактичної діяльності. Вплив соціальних мереж, ЗМІ, думок оточення на вибір дитини (3 год.)

Мета: Підвищення обізнаності та усвідомлення учнів про методи й засоби, що використовуються у соціальних мережах, ЗМІ для маніпулювання поведінкою неповнолітніх, зокрема дітей, навчання опору та протидії думкам однолітків, оточення на вулиці.

Тема заняття. Урок-гра «Безпечний інтернет та правила роботи в ньому».

Заняття «Кібербулінг: загроза ХХІ століття».

Створення колажів, артбуків «Я маю власну думку!»

Спрямованість профілактичної діяльності. Організація зустрічі з представниками правоохоронних органів. (1 год.)

Мета: Дозволяє учням реальніше і глибше зрозуміти всю небезпечність негативних наслідків протиправної поведінки і не допускати її в майбутньому.

Тема заняття. Бесіда у форматі питання – відповідь «Знаємо свої права – виконуємо обов'язки».

II блок – практико-орієнтований

Мета даного блоку – створення уявлення у школярів про їхню індивідуальність, профілактика відхилень у поведінці та усунення проявів девіантної поведінки.

Спрямованість профілактичної діяльності. Самооцінка, прийняття дитиною себе. (2 год.)

Мета: Довести ідею неповторності й унікальності особистості кожної дитини, допомогти кожному з учнів знайти в собі те, що відрізняє його від інших.

Тема заняття. Заняття з елементами тренінгу «Цінність людини – в її унікальності!»

Конкурс на створення відеоролика на тему «Ти знаєш, що ти – людина?

Ти знаєш про це чи ні?»

Василь Симоненко

Спрямованість профілактичної діяльності. Прийняття рішень, уміння взяти на себе відповідальність. (2 год.)

Мета: Навчити дітей приймати правильні життєві рішення, мати почуття відповідальності за свої вчинки та дії, формувати вміння порівнювати та аналізувати різні життєві ситуації, виховувати в них рішучість, упевненість, толерантність.

Тема заняття. Лекція з елементами практичного заняття «Твій вибір – Життєвий успіх».

Виховна година «Ваш вибір хочу – можу – треба».

Спрямованість профілактичної діяльності. Конфлікт. (2 год.)

Мета: Навчити дитину розуміти та вирішувати конфлікт, сприяти розвитку навичок спілкування дитини в конфліктних ситуаціях.

Тема заняття. Практичне опрацювання історій «Булінг в учнівському середовищі».

Бесіда-диспут з батьками на тему «Чому ми сваримося з рідними та близькими? Чи можна уникнути конфлікту?»

Спрямованість профілактичної діяльності. Бродяжництво та безпритульність (2 год.)

Мета: Формування негативного ставлення до втечі з дому, зі школи, вештання вулицями міста (села).

Тема заняття. Дискусія на тему: «Бродяжництво – свобода чи утиск?»

Зустріч з батьками «Чому діти тікають з дому: як не допустити втечу дитини і що робити, якщо це все-таки відбулося».

Спрямованість профілактичної діяльності. Здоровий спосіб життя (2 год.)

Мета: Пропагування відповідального ставлення до збереження особистого здоров'я та життя, формування позитивного ставлення у школярів до ведення здорового способу життя.

Тема заняття. Вікторина «Здоровий спосіб життя – так просто!»

Створення проекту «Здоров'я дитини сьогодні – успіх України завтра і в майбутньому».

Додаток Е

Урок-конференція «Обирай здоровий спосіб життя»

Мета: звернути увагу учнів до свідомого негативного ставлення до шкідливих звичок, розширити знання про негативні наслідки куріння та алкоголю для всього суспільства, стимулювати учнів до зміни стереотипів поведінки на користь здорового способу життя.

Обладнання: комп'ютер, проектор, презентація, відео нарізка.

(Слайди 1,2)

Добрий день, шановні учні! Сьогодні у нас урок-конференція на тему: «Обирай здоровий спосіб життя!» **(Слайд 3)**

Сьогодні ми поведемо нелегку розмову про підступних ворогів людства – тютюн, алкоголь, наркотики. Ви, мабуть, не раз чули від дорослих про шкідливість паління, вживання спиртних напоїв, наркотичних засобів. І я дуже добре розумію, що ви самі хочете розібратися в складних суперечностях життя, навчитися критично ставитися до людських слів і справ. Звідси й прагнення на власному досвіді перевірити правильність тверджень про шкідливість сигарети й чарки вина. **(Слайд 4)**

Зараз куріння, вживання алкогольних напоїв та наркотиків серед молоді – дуже серйозна проблема, і проблема не тільки медична, але і соціальна. Тоді як в Європі все більше і більше розповсюджується прихильність до здорового способу життя, у нас, в Україні, помітна абсолютно протилежна тенденція. І це положення не можна змінити, не знаючи причин явища і не маючи даних про його характер і поширеність.

Останнім часом виникає питання «Чому люди курять?». Молоді люди вважають, що виглядають дорослішими, коли тримають цигарку. Деякі курці культивують цю звичку для того, щоб схуднути, замінюючи їжу цигаркою. Інколи стрес штовхає людей до цієї звички. Вони курять, щоб заспокоїтись, компенсувати невдачу, нудьгу чи незадоволення. Постає таке питання **«Звідки прийшла звичка курити?»**

Відкриття Америки в 1492 році подарило людству дві знаменитих рослини – картоплю і тютюн. Гьоте зазначив, що картопля стала для людини благословенням, а тютюн – карою. Ще з давніх часів люди почали спостерігати негативні наслідки куріння і проводили боротьбу зі шкідливими звичками.

В кінці 16 столітті в Англії за куріння страчували, а голови страчених з трубкою в роті виставляли на майдані. У Туреччині курців саджали на кіл. В Росії за куріння – страчували, а в кого знаходили тютюн били та відрізали ніс та вуха, відправляли в Сибір.

В теперішній час – заборонена реклама тютюну, а за куріння в громадських місцях ввели штраф.

Паління, алкоголь, наркоманія – найшкідливіші звички людини. Статистичні данні говорять, що 1/2 населення – палить, 1/4 населення – наркомани, а алкоголіків з кожним роком стає все більше. Тривалість життя людини, що курить становить – 62 роки, але людина могла б прожити ще 20 років.

Отруйність нікотину відчув кожний, хто взяв у рот першу в житті сигарету. Ніхто не може докурити першої сигарети до кінця. Цьому заважають запаморочення й нудота, а часом і ще не приємніші відчуття, такі як інтенсивне слиновиділення, шум у голові, головний біль, серцебиття, загальна слабкість, тремтіння рук, блювання, пронос. У тяжких випадках людина непритомніє.

Дослідження довели, що шкода паління – в диму тютюну. Там міститься понад 30 отруйних речовин: нікотин, ціаніди – миш'як, аміак, вуглекислий газ, окис карбону, синильна кислота; смолисті речовини – пошкоджують верхні дихальні шляхи та легені; органічні кислоти, радіоактивні речовини – полоній – 210, радій, стронцій; канцерогенні речовини.

Нікотин – одна з найсильніших рослинних отрут, основна складова частина тютюнового диму. Смертельна доза нікотину для людини становить від 50 до 70 мг.

Курців рятує те, що ця доза вводиться в організм не одразу, а поступово. Протягом 30 років людина, що курить, випалює близько 20000 сигарет або

160 кг тютюну, поглинаючи 800 г нікотину. Систематичне поглинання невеликих, не смертельних доз нікотину викликає звичку, пристрасть до паління.

(Демонстрація відеофільму « Експеримент із сигаретами» (Відео 1))

Паління тютюну шкідливо позначається не тільки на статі курця, але й на здоров'ї тих, хто його оточує.

Статистичні дані говорять: люди, які курять найчастіше в 13 разів страждають на стенокардію, в 12 разів – інфарктом міокарда, в 10 разів виразковою хворобою шлунка та інсультом, а в 20 разів – на рак легень, туберкульоз, хронічний бронхіт.

Доведено, що нікотин шкідливо впливає на організм вагітної жінки. Лікарі встановили, що у жінок, що палять, високий коефіцієнт смертності дітей, великий ризик викидня, передчасні пологи спостерігаються у 2 рази частіше. Люди, які курять виглядають старше своїх років, шкіра у них втрачає еластичність та жовтіє, зуби руйнуються та жовтіють.

(Демонстрація відеофільму « Шкода куріння» (Відео 2))

Пам'ятайте!!! Куріння – це соціальне лихо. Через нерозуміння, сліпе наслідування моди, дорослих, підліток починає курити – спочатку робить одну затяжку, викурює одну сигарету, а потім тягнеться до лиховісної пачки знову і знову. І так куріння стає звичкою. А почати курити набагато легше, ніж покинути. Отож, краще не починати.

Відомо, що шкідливі звички дезорганізують людину, послаблюють її волю, знижують працездатність, погіршують здоров'я і скорочують тривалість життя. Що раніше вони утворюються, тим згубніше діють і тим складніше їх позбутися. Ці звички приносять безліч бід і страждань. Найпоширенішими факторами, що негативно впливають на стан здоров'я людини – є алкоголь. **(Слайд 5)**

Проблема вживання алкоголю дуже актуальна в наші дні. Зараз споживання спиртних напоїв у світі характеризується величезними цифрами. Від цього страждає все суспільство, але в першу чергу під загрозу ставиться

підростаюче покоління: діти, підлітки, молодь, а також здоров'я майбутніх матерів. Адже алкоголь особливо активно впливає на підростаючий організм, поступово руйнуючи його.

Алкоголізм не звичка, а хвороба. Алкоголь – це універсальна отрута, яка діє на весь організм. За статистикою, алкоголіком становиться кожен десятий українець. Кожен рік від алкоголю помирає більше 40 тис. українців. Згідно із статистичними даними, в Україні нараховується 1,6 млн. алкоголіків, з них понад 200 000 – жінки.

Також відомо, що на обліку в диспансері знаходиться більше 170 тис. чоловіків, які зловживають алкоголем. На 2005 рік знаходилося близько 80 тис. жінок та близько 120 підлітків.

Вживання і зловживання алкогольними напоями особливо небезпечне в дитячому та підлітковому віці, коли ще не завершилося формування організму. У цей період у печінці відсутній спеціальний фермент, який розщеплює етиловий спирт на прості нетоксичні сполуки.

В організмі людини, яка вживає алкоголь змалку, набагато швидше формується алкогольна залежність. Вчені вивчили декількох сотень хворих, які перебували на лікуванні з приводу алкоголізму, виявили, що більшість із них почали вживати спиртні напої у віці 12-18 років. На лікування вони потрапили тільки у 25-35 років, маючи тяжкі ураження центральної нервової системи та внутрішніх органів.

До яких наслідків може призвести алкоголь?

(Демонстрація відеофільму « Шкода алкоголю на організм людини» (Відео 3))

Особливо шкідливу дію алкоголю відчуває головний мозок. Погіршується умовно – рефлекторна діяльність людини, сповільнюється формування складних дій. Під впливом алкоголю порушуються довільні дії, людина втрачає спроможність управляти собою. При систематичному вживанні людиною алкоголю, призводить до психічного розладу та хронічного алкоголізму.

Спеціалісти інституту кардіології виявили, що більшість смертей від серцево-судинних захворювань в першу чергу від алкоголю. У них розвивається порушення ритму серця, це може супроводжуватись нападами стенокардії, і призвести до інфаркту.

Люди, які мають згубну звичку до спиртного, частіше за інших хворіють на різні застудні хвороби органів дихання, тому, що алкоголь послаблює опірність організму. Системне вживання алкоголю подразнює слизову оболонку шлунка і призводить до гастриту, виразки шлунка, порушення функцій підшлункової залози, цирозу печінки.

Алкоголь негативно впливає на здоров'я жінки, порушує нормальне функціонування її статевих органів. Жінки, що зловживають алкоголем, нерідко ведуть безладне статеве життя, що неминуче супроводжується запальними захворюваннями статевих органів і закінчується безплідністю. Стан сп'яніння в момент зачаття може вкрай негативно позначитися на здоров'ї майбутньої дитини, може призвести до ураження різноманітних органів і тканин майбутньої дитини.

Алкоголь « б'є» не тільки самого питущого, але і людей, що оточують його. Питущі люди зневажають своїми обов'язками, друзями, сім'єю і дітьми, для того, щоб задовольнити свою потребу. Пам'ятайте, що алкоголь призводять до деградації особистості, руйнування сім'ї, безробіттю і смерті.

Боротьба з алкоголізмом найбільша соціальна і медична проблема будь-якої держави.

(Слайд 6)

При вживанні наркотиків розвивається наркоманія – захворювання, при якому психічний і фізичний стан людини, її самопочуття й настрої цілком залежать від наявності в організмі наркотику. За його відсутності розвивається синдром відміни (абстиненція) – дуже важкий стан, який супроводжується судомою, сильним болем у м'язах і внутрішніх органах.

Наркотики особливо небезпечні тим, що навіть одноразове їх уживання може призвести до наркотичної залежності. У зв'язку з фізіологічними

особливостями організму в підлітків дуже швидко розвивається наркотична залежність (значно швидше, ніж у дорослих). Відомі випадки, коли перші експерименти з наркотиками закінчувалися смертю.

Люди, які вживають наркотики, значно більше, ніж інші, ризикують отримати ВІЛ-інфекцію, оскільки вірус може передаватися через кров (при використанні одного шприца для ін'єкцій декількома людьми), а наркотики призводять до втрати контролю над поведінкою, адже вони сильно впливають на роботу головного мозку, нервову систему і разом з цим – на самоконтроль. Під дією наркотиків нервові клітини просто згорають. Різко знижується захисна реакція організму.

Багаторазове проколювання вен може призводити до утворення тромбів і рубців. Коли тромби відриваються й потрапляють до кровообігу, а відтак до серця й легенів, може настати смерть – тромб закриває доступ крові до життєво важливих органів. Бактерії, потрапляючи з нечистої голки до кровообігу, циркулюють по всьому організму й відкладаються на серцевих клапанах, призводячи до серйозного захворювання – "бактеріального ендокардиту", для якого характерні такі симптоми як жар, слабкість, серцева недостатність. Мікроби з нестерильної голки можуть призвести також до абсцесу мозку, симптомами якого є сильний жар і конвульсії. В усіх цих випадках можлива кома або смерть.

У жінок, котрі вживають наркотики під час вагітності, можуть народитися мертві діти або ж діти з дуже серйозними вадами: клишоногістю, відсутністю кінцівок, розщепленим піднебінням, "заячою губою", дефектами внутрішніх органів.

Вживання дурманних токсичних речовин (тобто легких речовин, які використовують у побутовій хімії, бензині тощо) може пригнічувати функції дихання (можлива навіть зупинка дихання), порушення серцевої діяльності, а часом – непритомність і навіть смерть.

При вживанні наркотиків різко погіршуються пам'ять, здатність до логічного мислення, засвоєння нової інформації, зосередження. Глибоко

деформується особистість людини, розвиваються серйозні психічні захворювання. Процес деградації особистості дуже швидкий. У 30-40 років наркомани і виглядають, і почуваються, і поводять себе, як старі.

Чим небезпечні наркотики?

Вони змінюють свідомість людини і руйнують її пам'ять, інтелект, пригнічують відчуття й емоції, також викликають сильну психологічну й фізичну залежність, їх уживання пов'язане зі смертельними випадками. Крім того, вживання ін'єкційних наркотиків значно підвищує ризик ВІЛ-інфікування.

(Демонстрація відеофільму « Наркотики - безпечна гра?» (Відео 3))

Чим приваблюють людей, аби ті почали вживати наркотики? Які міфи найпоширеніші?

Люди, що розповсюджують наркотики, діють, як справжні рекламні агенти, і переконують своїх потенційних клієнтів у привабливості наркотиків:

- будеш довго танцювати, не відчуваючи втоми;
- відчуєш кайф, "подивишся мультики";
- це вирішить твої проблеми, зменшить тривожність;
- вживання наркотиків – твоя власна справа;
- у житті все треба спробувати...

Але вони безсоромно обманюють вас, а можливо, і себе! Тому насправді:

- втому ти відчуєш вранці, коли не зможеш підвестися з ліжка, а почуватимешся, як побитий собака;
- так званий "кайф" відчувають не з першого, а часто – навіть не з другого разу, тому що цьому стану новачка мають навчити "досвідчені" друзі.
- уживання наркотику не вирішує проблем, це просто дезертирство від справжнього життя, коли треба на свіжу голову мобілізувати себе та вирішити проблему без дурману;
- це тільки здається, що вживання наркотиків – твоя особиста справа: важко собі уявити, скільки клопоту ти спричиниш родичам і друзям.

У житті є багато можливостей відчутти і побачити цікаве і нове, але для тих, хто спробував наркотики, на цьому всі відчуття і закінчуються.

(Слайди 7, 8, 9)

Підведення підсумків. Дякую всім, хто взяв участь у нашій конференції. Я вважаю, що кожна людина повинна знати, що нікотин, алкоголь, наркотики – отрута, яка знищує людину, руйнуючи здоров'я, послаблюючи волю, позбавляючи людину життєвих і моральних цінностей. Ви дізналися про шкоду, якої зазнають організм і психіка від вживання тютюну, алкоголю. Подумайте про те, що чекає вас в майбутньому, якщо ви будете курити, вживати алкоголь або наркотичні засоби. Треба ставитись з повагою до свого організму та поважати здоров'я оточуючих, краще вести здоровий спосіб життя. Пам'ятайте: ваше здоров'я – у ваших руках. **(Слайд 10)**

Бути здоровим чи ні – твій вибір.

Зроби його.

Обери життя, а не смерть.

Ми – молоді, сповнені мрій і сподівань.

Ми – майбутнє країни, її надія.

Ми рішучі у своїх прагненнях.

Ми впевнені у своїх силах і в своєму успіху.

Здоровий спосіб життя – **це наш вибір.**

Додаток Ж

Урок-гра «Безпечний інтернет та правила роботи в ньому»

Мета: розширити й поглибити знання про безпечний Інтернет; розвивати уважність, спостережливість, мовленнєві навички, пам'ять, виховувати любов до родини, навколишнього світу, етичне спілкування між товаришами, дорослими, молодшими друзями.

Обладнання: комп'ютер, папір, олівці, ручки, стікери

Хід уроку

Вітаю всіх учнів. Сьогодні поговоримо про Інтернет, про безпеку дітей в Інтернеті. В лютому відзначають День безпечного Інтернету завдяки ініціативі компанії «Microsoft Україна».

Ця організація є засновником веб-ресурсу «Он-ляндія – безпека дітей в Україні».

Спочатку домовимось про декілька правил для успішної роботи:

Мобільні телефони відключити

Говорити все, що думаєте

Слухати інших, поважати себе та інших

Бути активним учасником (якщо вправи виявляться для вас з якихось не прийнятними, попрацюйте над створенням сенкану на тему інтернету – наприкінці уроку ми послухаємо ваші твори.)

Оголошую мозковий штурм «Про користь Інтернету». Отож, користь очевидна.

Поговоримо про рівень обізнаності українців щодо безпеки дітей в Інтернеті

У 2011 році у рамках програми Microsoft «Партнерство в навчанні» кафедрою превентивної роботи та соціальної політики ЮНЕСКО в Україні було проведено Всеукраїнське широкомасштабне дослідження «Рівень обізнаності українців щодо питань безпеки дітей в Інтернеті». Детальне дослідження вперше було проведено в Україні.

Ключові результати:

З 96% дітей-користувачів Інтернету віком від 10 до 17 років 51% не знає про небезпеки в мережі. 52% дітей виходять в Інтернет передусім для спілкування у соціальних мережах, де залишають свій номер мобільного телефону (46%), домашню адресу (36%), особисті фото (51%). 44% дітей знаходяться у потенційній зоні ризику (розміщують особисту інформацію) і 24,3% вже були в ризикованих ситуаціях (ходили на зустріч з віртуальними знайомими). У віковій групі від 15 до 17 років цей показник досягає 60,3%. 72,5% дітей хочуть отримувати більше інформації про те, як убезпечити себе в Інтернеті. 77% батьків також висловили бажання більше дізнатися про безпеку Інтернету для дітей. У сім'ях діти краще за батьків розбираються у комп'ютері та Інтернеті. З 81% батьків, у яких на домашньому комп'ютері є антивірус, 95% зазначили, що його установкою і налаштуванням займалася дитина.

Дослідження показало: що дорослішою стає дитина, то більш безтурботно вона починає поводити себе в Інтернеті. Так, на реальну зустріч з людиною, з якою знайомі лише віртуально, вже ходили майже 12% опитаних дітей віком 10-11 років та більше ніж 60% підлітків 15-17 років (графік 1). Дані про своїх батьків у мережі (місце роботи, посада) залишили 0,4 дітей віком 10-11 років та 6,5% 15-17-річних.

Найпопулярніші за відвідуваністю серед дітей ресурси в Інтернеті – соціальні мережі – містять найбільшу загрозу з точки зору доступності особистої інформації для сторонніх осіб. У соціальних мережах свій особистий номер телефону вже залишили 46% дітей 10-17 років, вказали домашню адресу – 36%, розмістили особисті фотографії – 51%. На які ризики діти наражають себе в Інтернеті?

Наші експерти підготували чималий список. Прислухайтеся і зробіть доповнення

Інтернет-загрози для дітей

Інтернет – дуже потужний ресурс, який значно полегшує життя людини та відкриває майже необмежені можливості для самореалізації та саморозвитку

юної особистості, спілкування, навчання, дозвілля. Але разом з тим, в Інтернеті приховано досить багато небезпек як для дітей, так і для дорослих. Знання цих небезпек дозволить їх уникнути.

Віруси. Комп'ютерний вірус – це невелика програма, яка написана програмістом високої кваліфікації, здатна до саморозмноження й виконання різних деструктивних дій. На сьогоднішній день відомо понад 50 тис. комп'ютерних вірусів. Дія вірусів може проявлятися по-різному: від різних візуальних ефектів, що заважають працювати, до повної втрати інформації.

Основними джерелами вірусів є:

- дискета, на якій знаходяться заражені вірусом файли;
- комп'ютерна мережа, в тому числі система електронної пошти та Інтернет;
- жорсткий диск, на який потрапив вірус у результаті роботи з зараженими програмами;
- вірус, що залишився в оперативній пам'яті після попереднього користувача.

Основними ранніми ознаками зараження комп'ютера вірусом є:

- зменшення обсягу вільної оперативної пам'яті;
- уповільнення роботи комп'ютера та завантаження;
- незрозумілі (без причин) зміни у файлах, а також зміни розмірів та дати останньої модифікації файлів;
- помилки під час завантаження операційної системи;
- неможливість зберігання файлів у потрібних каталогах;
- незрозумілі системні повідомлення, музичні та візуальні ефекти тощо.

Незаконні та шкідливі матеріали, що не відповідають віковим особливостям і негативно впливають на фізичне та психічне здоров'я дітей (небажаний контент)

Контент для дорослих.

Понад 95% батьків вважають найголовнішою небезпекою «дорослий» контент, який можуть переглядати діти, зокрема порноконтент. Розміри порноіндустрії неможливо навіть виміряти. Вона вважається третім великим джерелом прибутку для організованої злочинності в США, яка отримує від 8 до

10 бiльйонiв доларiв у рiк (за даними 1986 року). iнтернет може надати дiтям швидкий та (у бiльшостi випадкiв) безкоштовний доступ до порноконтенту. Необхiдно лише ввести ключовi слова або фрази для того, аби отримати тисячi посилань на сайти iз дорослим контентом. Практично гарантовано, що дитина зiткнеться iз порноконтентом, навить якщо вона i не шукала його.

Пропагування сексуального насилля над дiтьми, жорсткої поведiнки, шкiдливих звичок тощо.

Перегляд матерiалiв, що мiстять сцени насилля та жорсткостi по вiдношенню до людей або тварин, перешкоджає нормальному формуванню моральних цiнностей та може завдати психологiчних травм.

Он-лайн-звabлення дiтей.

Злочинцi намагаються завоювати довiру дитини, щоб втягти її в ситуацiю сексуального насилля. Варто зауважити, що в сучасних ЗМi, а також в iнтернетi, пропагується сексуальнiсть та навиюється думка, що значимiсть людини залежить вiд її сексуальної зовнiшностi та поведiнки. Тобто, людина 5 розглядається як об'єкт втiлення сексуальностi. I злочинцi цим користуються сповна. Знайомство та встановлення довiри мiж злочинцем та жертвою вiдбувається пiд час спілкування в мережi iнтернет: миттєвi повiдомлення, блоги, соцiальнi мережi, дошки оголошень та iнше.

Кiбер-хуліганство. Кiбер-хуліганство – термiн, який використовується для того, аби описати iнформацiйнi атаки на дитину через iнтернет. На вiдмiну вiд традицiйного хуліганства, якого дитина може уникнути, знаходячись вдома, стати жертвою кiбер-хуліганства можна й у власнiй оселi на очах у батькiв. Варiанти кiбер-хуліганства досить рiзноманiтнi. Основними їх рiзновидами є наступнi.

Кiбер-булінг. Одна iз форм переслiдування дiтей та пiдлiткiв за допомогою iКТ. Для цього можуть створюватися сайти, на яких розм iщуються матерiали, що компрометують дитину (фото, вiдеозйомки тощо). З метою кiбер-булінгу використовуються сервiси миттєвих повiдомлень, електронна

пошта, соціальні мережі, ігрові та розважальні сайти, соціальні мережі, форуми та чати.

Кібер-грумінг. Цей термін розкриває суть ще одного різновиду кіберхуліганства – входження у довіру до дитини з метою використання її у сексуальних цілях. Шахраї дуже добре ознайомлені з особливостями вікової психології дитини і досить легко можуть встановлювати з нею контакт у соціальних мережах, форумах. Починаючи із віртуального спілкування та входячи у довіру до дитини, злочинці пропонують потоваришувати, а потім поступово переходять до розмов про зустріч у реальному житті та переводять тему спілкування у сексуальну площину. Як варіант, виділяють ще один вид кібер-грумінгу – наполегливе чіпляння в мережі із сексуальними пропозиціями, розмови на теми сексу, насильства та (або) виготовлення, розповсюдження і використання матеріалів зі сценами насильства над дітьми (у більшості випадків – сексуального).

Грифери. Інтернет-шахраї, які заважають учасникам он-лайн-ігор спокійно грати. Вони періодично пошкоджують ігрових персонажів, блокують певні функції гри та викрадають як персонажів, так і їхнє віртуальне життя.

Виманювання інформації про дитину та її сім'ю з метою подальшого пограбування, шантажу.

Це відбувається завдяки використанню певних Інтернет-технологій. *Шпигунське програмне забезпечення.* Це комп'ютерні програми, які збирають інформацію без відома власника комп'ютера. Зібрана інформація може містити:

- список рекламних сайтів, на які переходить користувач під час серфінгу в Інтернеті;
- особисту інформацію: ім'я, адресу та номер телефону;
- Web-сторінки, які відвідує користувач, та відомості форм, які він заповнює на цих сторінках (треба пам'ятати про обережність при повідомленні паролів своєї електронної пошти та акаунтів у соціальних мережах; не слід називати дівоче прізвище матері – подібна інформація використовується при оформленні банківських документів у якості ключових слів);

- перелік файлів, які завантажує користувач на свій комп'ютер;
- інформацію, необхідну для доступу до Інтернету: номер з'єднання модему телефонної лінії, ID та інше.

Інтернет-зловмисники можуть використовувати шпигунське програмне забезпечення, аби одночасно встановити контроль над великою кількістю комп'ютерів та використовувати їх у якості зомбі. Такі комп'ютери утворюють велику та потужну мережу, до якої можуть входити до 100 000 комп'ютерів. Ця мережа використовується шахраями для розсилання спаму, вірусів та здійснення атак на інші комп'ютери та сервери.

Фішинг – технологія Інтернет-шахрайства, розроблена з метою крадіжки конфіденційної інформації. Різновидами її є поштовий фішинг (отримання листа від «державної установи» або «банку» із вимогою повідомити особисті дані) та он-лайн-фішинг (створення ідентичної копії відомих сайтів Інтернетмагазинів з метою обманювання покупців).

Фармінг. Різновид шахрайства в Інтернеті, коли оманливим шляхом користувач потрапляє на ідентичну копію відомих сайтів. Потім відбувається зараження комп'ютера вірусами та шпигунським програмним забезпеченням.

Онлайн-хижаки. «Хижаки» встановлюють контакт із дітьми шляхом розмов у чат-кімнатах, обміну миттєвими повідомленнями, електронною поштою або через дошки повідомлень. Багато підлітків користуються он-лайн-форумами підтримки ровесників з метою вирішення власних проблем. Хижаки часто відвідують такі зони в он-лайнні, щоб знайти вразливих жертв. Он-лайн-хижаки виявляють по відношенню до них увагу та турботу, пропонують подарунки і таким чином намагаються поступово спокусити своїх жертв, не шкодуючи для цього ні часу, ні грошей, ні енергії. Вони в курсі найостанніших музичних новинок і все знають про хобі, які найчастіше цікавлять дітей. Вони вислуховують дітей і «співчують» їхнім проблемам. Вони намагаються позбавити комплексів молодих людей, поступово вводячи у свої розмови сексуальний контекст або показуючи відверто сексуальні матеріали. Деякі «хижаки» працюють швидше, одразу ж втягуючи дітей у розмови на сексуальну

тему. Цей більш прямолінійний підхід може включати і сексуальне домагання. Хижаки також можуть спонукати дітей, з якими вони знайомляться в он-лайн, до контакту віч-на-віч. Найбільш вразливими для он-лайн-хижаків є молоді люди, яким притаманні такі риси:

- вони новачки в он-лайн і незнайомі з «мережовим етикетом»;
- завзяті користувачі комп'ютера;
- хочуть спробувати у житті щось нове, авантюрне;
- активно шукають уваги та дружби;
- бунтівні;
- їх приваблюють субкультури, що існують за межами їхнього власного контрольованого батьками світу.

Створення у мережі профайлів для виявлення інтересів дитини

Соціальні мережі набувають все більшої популярності у дітей та підлітків. Більшість існуючих соціальних мереж заохочують користувачів надавати якомога більше особистої та конфіденційної інформації (прізвище та ім'я, домашня адреса, номери телефонів, місце роботи, інтереси та нахили). Шахраю неважко обрати потенційну жертву та вивчити її за наданою у профайлі інформацією. До речі, користувачі викладають подібну інформацію у більшості випадків добровільно, не усвідомлюючи можливих наслідків такої необережності. Діти охоче розміщують фотографії, які можуть також бути використані шахраями у своїх власних цілях. Іноді підлітки охоче розміщують свої пікантні фотографії, не замислюючись над тим, що опублікована в Інтернеті інформація залишається у мережі назавжди.

Спам

Це масова розсилка комерційної, політичної та іншої реклами (інформації) або іншого виду повідомлень (у тому числі й підроблених) особам, які не висловлювали бажання їх отримувати. Фішинг також іноді може вважатися спамом. Метою розповсюдження підроблених повідомлень є отримання від споживачів таких особистих відомостей: власного імені та імені користувача; номера телефону й адреси; пароля або PIN-коду; номера

банківського рахунку; номера дебетової або кредитної картки; коду валідації кредитної картки (CVC) або ідентифікаційного значення картки (CVV); коду соціального страхування. Таке повідомлення, зазвичай, маскується під офіційний лист від адміністрації банку. У ньому говориться, що одержувач повинен підтвердити відомості про себе, інакше його рахунок буде заблоковано, і наводиться адреса сайту, що належить спамерам, з формою, яку треба заповнити. Серед даних, які просять повідомити, є ті, що потрібні шахраям. Для того, щоб жертва не здогадалася про обман, оформлення цього сайту також імітує оформлення офіційного сайту банку чи установи. Спам також може розсилатися завдяки використанню наступних Інтернет-ресурсів.

Недостовірна інформація

Вчителі загальноосвітніх навчальних закладів помітили, що якість шкільних рефератів протягом останніх років погіршилася: інформація, яка міститься у більшості рефератів, є недостовірною, неповною або застарілою. І це не дивно, адже студенти завантажують вже готові реферативні повідомлення з Інтернету та роздруковують їх. Це займає часу максимум 1 годину. Проте часто студенти не замислюються над достовірністю отриманої інформації, не вміють аналізувати та узагальнювати її, тому що у них відсутнє або недостатньо розвинуте критичне мислення. Якщо при підготовці рефератів недостовірна чи неправдива інформація до життєвого ризику не призводить, то у випадку пошуку інформації, що стосується здоров'я, ризик істотно збільшується. Проблеми, що стосуються здоров'я, як фізичного, так і психічного, повинні обговорюватися лише у родині, із дорослими та фахівцями. В Інтернеті на різноманітних форумах досить легко знайти (і ми знаходили) інформацію, яка є не лише антинауковою, а й життєво небезпечною, якщо нею скористатися.

Дослідження показало, що дорослішою стає дитина, то більш безтурботно вона починає поводити себе в Інтернеті. Так, на реальну зустріч з людиною, з якою знайомі лише віртуально, вже ходили майже 12% опитаних дітей віком 10-11 років та більше ніж 60% підлітків 15-17 років (графік 1). Дані про своїх

батьків у мережі (місце роботи, посада) залишають 0,4% дітей віком 10-11 років та 6,5% 15-17-річних дітей.

Обговоримо, як правильно та безпечно використовувати Інтернет *Вправа «Квітка»*

Вигадати собі нікнейм або вказати існуючий, записати на стікер, приклеїти як пелюстку до квітки. Назвати свої ім'я та прізвище і нікнейм.

Вправа «Хто надіслав листа?»

Написати позитивне побажання і приклеїти стікер до квітки, поруч із пелюстками. Власники нікнеймів відгадують, хто їм надіслав листа. В інтернет просторі важко зрозуміти, хто знаходиться по той бік комп'ютера.

Вправа «Баскетболіст забив два м'ячі одним ударом»

Декілька учасників виходять за двері. Першому учаснику соціальний педагог говорить фразу: «Баскетболіст забив два м'ячі одним ударом». Заходить один учасник. Перший за допомогою жестів передає йому цю фразу, яку той повинен записати на папері так, як він її зрозумів. Потім він показує жестама те, що сам зрозумів і записав на папері, і так далі. У фіналі зачитуються всі фрази, починаючи від останньої і закінчуючи найпершою.

Соціальний педагог пропонує відповісти на декілька запитань: Чи вдалося вам зберегти перший варіант? Чому? Що Вам допомагало? Що вам заважало?

Вправа «Друкарська машинка»

Учасники шикуються в одну лінію. Соціальний педагог озвучує рядок із вірша, який необхідно «надрукувати».

В неволі, в самоті немає,

Нема з ким серце поєднати.

То сам собі оце шукаю

Когось, аби порозмовляти.

Учні називають по одній літері: 1-й – В, пропуск – всі плескають у долоні, 2-й – Н, 3-й – Е, 4-й – В і так далі. Якщо учень помиляється, то він вибуває з гри, а всі решта починають спочатку.

Мережа Інтернет – швидкий віртуальний світ, в якому постійно треба мати концентровану увагу, щоб не потрапити у халепу.

Вправа «Кубик»

Соціальний педагог до початку заняття готує 7 аркушів паперу форматом А-4, на яких пише великі цифри від 1 до 7. Ці аркуші розклеює в різних кутках класної кімнати, але так, щоб усі учасники мали змогу їх побачити. Не можна розміщувати цифри у порядку їх лічби: 1 не може бути поруч із 2. Далі декілька разів наголошує на тому, що зараз учасники візьмуть участь у грі. Потім повідомляє, що для кожного із учасників він мав підготувати сувенірну продукцію, але виявилось, що їх на тренінг з'явилося більше, ніж було заплановано, і тому деякі учасники мусять залишитися без подарунків. Але все повинно бути по-чесному, і тому зараз треба буде вирішити, хто ж саме додому піде без подарунка. Учасникам пропонується обрати будь-яку цифру, яка, на їхню думку, буде щасливою для них. Під час гри суворо забороняється розмовляти та підказувати один одному: кожен грає мовчки. Після того, як учасники обрали свої цифри, соціальний педагог ще раз наголошує на тому, що під час гри не можна розмовляти, і дістає кубик.

Далі говорить, що за допомогою кубика він і обере ту групу, яка не отримає сьогодні подарунка. Педагог підкидає кубик і підходить до групи, яка обрала ту цифру, що випала на кубіку. Згодом звертається лише до членів цієї групи: «Які ваші враження?», «Як ви гадаєте, що зараз думають інші учасники заняття?». Потім каже, що це була репетиція, і тому учасники цієї команди мають можливість змінити цифру. Після цього пропонує змінити цифру всім учасникам, які мають таке бажання. Коли вибір зроблено, знову підкидає кубик і звертається до команди, цифра якої випала на кубіку: «Які ваші враження?», «Як ви гадаєте, що зараз думають інші учасники?». Далі соціальний педагог повідомляє гарну новину: це була ще одна спроба, і учасники ще раз можуть змінити цифру. Гра триває до тих пір, доки педагог не помітить, що учасники під цифрою «7» не змінюють свого місця. І не даремно – на кубіку немає цифри 7! У цей момент переривається гра і педагог звертається до учасників,

що обрали цифри «2», «3», «5»: «Що ви відчували кожного разу, коли я підкидала кубик?» Учасники зазвичай будуть казати, що хвилювалися. Потім звертається до учасників під цифрою «7» з тим самим запитанням. Але учасники, які обрали цю цифру, скажуть, що не турбувалися про те, яка цифра випаде на кубіку, бо цифри 7 там немає! Сенс гри полягає в тому, щоб учасники якомога швидше усвідомили правила цієї гри і перейшли до цифри 7. Учасники міцно усвідомлять, що знання правил і дотримання їх – це різні речі, і тільки дотримання правил приносить винагороду.

Вправа «Термінатор»

Кількість учасників гри повинна бути кратна трьом. Педагог пояснює правила. Всі діти беруть участь у грі. Вони отримують стікери різного кольору і наклеюють їх на свій одяг. Завдання полягає в тому, щоб не загубити і не втратити ці стікери. Соціальний педагог буде показувати на будь-кого з учасників та давати команди: «міксер!», «пральна машинка!», «слон!», «тостер!». На кожну команду всі учасники повинні виконати відповідні дії. Наприклад, педагог показує на одного учасника та промовляє: «Міксер!» Учасник, на якого було показано, піднімає руки та промовляє голосно звук «вжик», а учасники зліва та справа рухаються навколо своєї осі під його руками. Усі інші пропорційно розміщуються по троє і також виконують ці дії. Якщо лунає команда «пральна машинка!», учасник, на якого показав соціальний педагог, починає крутити головою, а ті, що знаходяться зліва та справа, руками роблять велике коло, в якому і крутить головою їхній партнер по грі. Всі інші учасники пропорційно розміщуються по троє і також виконують ці дії. Команда «слон!», і учасник, на якого впоказано, витягує вперед складені руки («хобот»), а учасники зліва та справа імітують руками великі вуха слона. Решта пропорційно розміщуються по троє і також виконують ці дії. Звучить команда «тостер!», і учасник, на якого показано, починає підстрибувати на одному місці, а учасники зліва та справа складають руки та піднімають їх вгору. Між цими руками і плигає «тост». Всі інші учасники пропорційно розміщуються по троє і також виконують ці дії. Педагог

повідомляє тільки 2-3 обраним учасникам їхнє особливе завдання. Як тільки скаже «термінатор!», ці учасники повинні якомога швидше забрати стікери в інших учасників. Коли учасники добре зрозуміли правила гри і швидко орієнтуються після кожної команди, соціальний педагог несподівано для всіх дає команду «термінатор!». Звісно, більшість учасників не розуміє, яку саме дію треба виконувати. Але в цей час 2-3 учасники, які знають нюанси гри, користуючись розгубленістю решти учасників, швидко забирають стікери, які всі, згідно з правилами, повинні пильно берегти. У результаті більшість із них втрачить свої стікери – їх заберуть «термінатори», яким із самого початку були відомі всі правила гри. Обговорення.

- Чи сподобалася вам гра? Чому? (учасники не знали всіх правил).

- Чому ви не зберегли свої стікери? Що вам заважало?

- Чи незнання правил гри може виправдати той факт, що ви не зберегли стікери, адже ви чітко знали умову гри: берегти стікери?

Аналогія з мережею Інтернет. У більшості випадків діти, відвідуючи сайти із дорослим або небажаним для них контентом, не усвідомлюють тих небезпек, 14 на які можуть наразитися. Мета авторів цих сайтів – ввести дітей у такий психологічний стан, щоб вони втратили пильність. Оскільки діти не знають справжньої мотивації авторів цих сайтів, вони досить легко можуть потрапити у халепу.

Підсумок. Сенкани від бажаючих.